

Enver Paşa'nın Türkistan'daki Faaliyetlerinin ABD Basınına Yansıması (1921 – 1922)

Tansu Barış MAHMUTOĞLU

Dr., Jandarma Genel Komutanlığı

E-Mail: barismahmutoglu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2915-8445

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 23.03.2023 Kabul Tarihi / Accepted: 13.02.2024

ÖZ

MAHMUTOĞLU, Tansu Barış, **Enver Paşa'nın Türkistan'daki Faaliyetlerinin ABD Basınına Yansıması (1921 – 1922)**, CTAD, Yıl 20, Sayı 40 (Bahar 2024), s. 161-194.

XX. yüzyılın başlarında Türkistan coğrafyasına hâkim olan Bolşevik idaresinin yarattığı baskıcı yönetim, Basmacı Hareketi olarak isimlendirilen başkaldırıya sebep olmuştur. 1921 Ekim ayıyla birlikte, Enver Paşa da Basmacı Hareketine liderlik yapmış ve bu uğurda hayatını kaybetmiştir. Bu makalede, Enver Paşa'nın Türkiye'den ayrılması sonrası Avrupa'daki temasları ile Basmacı Hareketi içerisinde Ekim 1921-Ağustos 1922 arasında yaşanan olayların ABD basınına yansımaları konu edilmiştir. Enver Paşa ve Basmacı Hareketine yönelik belge ve bilgiler, özellikle Rus ve kısmen bölge ülkeleri arşivlerinde mevcut olmakla birlikte, konunun basın izdüşümüne ilişkin çalışmalar sınırlıdır. Çalışmada kaynak olarak hem ulusal basında hem de yerelde çok okunan dönemin ABD gazete ve dergilerinden arşivlerine erişilebilenler ile bölgede bulunmuş insanların aktardığı bilgi/yorumlar kullanılmıştır. 1917 Ekim Devrimi ile ortaya çıkan Bolşevik Rusya tüm dünyada yeni bir güç unsuru olarak boy gösterirken, Rusya'ya ilişkin gelişmeler

daha o yıllarda bile ABD basınının ilgisini çekmiştir. 1933 yılına kadar Ruslarla resmi veya gayri resmi devlet ilişkisine girmeyen ABD'nin, Rusya sınırları içerisindeki Enver Paşa hareketini okuma şekli, bize ABD'nin hem Rusya'ya hem Basmacı Hareketi üzerinden küresel çaptaki benzeri bağımsızlık hareketlerine nasıl bakabileceğini göstermiş, hem de I. Dünya Savaşı sonrası bir süre dış politikası haline gelen izolasyon siyaseti üzerinden bölgeyi nasıl tanımladığını ifade etmiştir. Basının, muhtelif olaylarda, Enver Paşa'nın Türkistan sahasındaki faaliyetlerini çoğunlukla Pan-Türkizm kavramı ekseninde değerlendirdiği de çalışmamızda varılan sonuçlardan biridir.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Basmacı Hareketi, Türkistan, ABD Basını, Pan-Türkizm

ABSTRACT

MAHMUTOĞLU, Tansu Barış, **Reflections of Enver Pasha's Activities in Turkestan on the US Press (1921 – 1922)**, CTAD, Year 20, Issue 40 (Spring 2024), pp. 161-194.

The oppressive administration created by the Bolshevik administration, which dominated the Turkestan geography at the beginning of the 20th century, led to the revolt called the Basmachi Movement. Along with October 1921, Enver Pasha also led the Basmachi Movement and died for this cause. In this article, the reflections of Enver Pasha's contacts in Europe after his departure from Turkey and the reflections of the events that took place between October 1921 and August 1922 within the Basmachi Movement to the US press were discussed. Although documents and information about Enver Pasha and the Basmachi Movement are available especially in Russia and partially in the archives of the countries in the region, studies on the press projection of the issue are limited. In the study, the archives of the US newspapers and magazines of the period, which were widely read both in the national press and locally, and the information/comments conveyed by the people who had been in the region were used. While Bolshevik Russia, which emerged with the 1917 October Revolution, emerged as a new power element all over the world, the developments regarding Russia attracted the attention of the US press even in those years. The way the USA, which did not enter into official or unofficial state relation with the Russia until 1933, read the Enver Pasha movement within the borders of Russia showed us how the USA could look at both Russia and similar independence movements on a global scale through the Basmachi Movement and expressed how she defined the region in the Isolation policy, which became her foreign policy for a while after the war. It is one of the conclusions reached in our study that the press mostly

evaluated the activities of Enver Pasha in the Turkestan field in various events in the axis of the concept of Pan-Turkism.

Keywords: Enver Pasha, Basmachi Movement, Turkestan, US Press, Pan-Turkism

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası küresel siyaset sahnesinde baş aktör haline gelen Amerika Birleşik Devletleri (ABD), XX. yüzyılın başından itibaren dünyanın uzak köşelerine olan ilgisini artırmıştır. Hâkimiyetini kalıcı hale getirmek adına iki yüzyıl boyunca değişken dış politikalar izlese de kendi iç kaynaklarının yanı sıra, dünyadaki hammadde ve enerji sağlayıcısı ülkeler üzerinde söz sahibi olmaya çalışmış, bu bağlamda, Rusya, İngiltere ve Almanya gibi büyük devletlerle çıkar çatışması yaşamıştır. Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı sonrası ülkeyi terk ederek özellikle Kafkaslar ve Türkistan coğrafyasında yürüttüğü faaliyetler, doğrudan Rus Bolşevik sahasını ve İngiliz emperyal sistemi uzantılarını hedef aldığından, Orta Asya'daki gelişmeler ABD'nin ilgisini çekmiştir. Asya-Avrupa hinterlandında döneminin önemli isimlerinden birisi olarak görülen Enver Paşa'nın tüm çalışmaları ABD basınınca takip edilmiştir.

İngiltere'nin ele geçirdiği, petrolce zengin Orta Doğu topraklarının emniyeti ve Anadolu'nun geleceğinin İngiliz emperyalizmine uygun olarak tanzim edilmesi, Kafkasya'nın geçici de olsa İngiliz denetimi altında olması ile mümkün görülmüştür.¹ Paşa'nın bölgedeki hareketleri İngiltere'yi çeşitli tedbirler almaya itmiştir. O yıllarda bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden ABD, hem İngilizlerin hem de Rusların bölgedeki nüfuz kazanma çalışmalarına karşı tetikte olmuş, bu durum basın üzerinden ABD'nin bölgeye yaklaşımını büyük oranda anlama fırsatı sunmuştur.

XX. yüzyılın başında Amerika'daki gazeteler güçlerinin ve etkilerinin zirvesindeydi. Muazzam bir siyasi ve sosyal etkiye sahip olan, metropollerdeki günlük gazetelerin yayıncıları ve editörleri, kendilerini demokrat, cumhuriyetçi, bağımsız veya sosyalist olarak açıkça etiketlemekten imtina etmemişlerdir. Bu dönemde araştırmacı gazetecilik ve savaş muhabirleri ön plana çıkmış; gazeteler, siyasi partiler ve toplumsal eşitlik için bir aktivizm kaynağı olmuş; I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Avrupa ve Orta Doğu'daki savaş alanlarında

¹ Tuncer Çağlayan, "Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 41, Ankara 1998, s. 513.

yüzlerce Amerikalı gazeteci, savaş hakkında daha önce benzeri görülmemiş haberler yapmıştır.²

Bu makalede, dönemin arşivlerinden ulaşılan yüksek tirajlı ABD gazete ve dergilerinin yanı sıra, söz konusu bölgelerde çeşitli sebeplerle bulunmuş, bölgedeki gelişmeler hakkında kamuoyunda kanaat önderliği yapmış, yazdıklarıyla basına haber kaynağı teşkil etmiş gazetecilerin o yıllar içerisinde yayımladığı hatırat ve araştırma eserleri kaynak olarak kullanılmıştır. Öte yandan, ABD basını üzerinden Enver Paşa ve bölgede yaşanan tüm gelişmeleri kronolojik olarak takip ettiğimizde eksik noktalar kalacağı için diğer araştırmacıların eserlerinden de faydalanılmıştır.

Çalışmaya konu olan Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetlerinin basın izdüşümünü daha açık ortaya koyabilmek için ilk olarak ABD'nin Osmanlı ve Rusya ile ilişkisine, Türkistan'ın Osmanlı ve Rusya için ne ifade ettiğine değinmek gerekmektedir. Müteakiben Enver Paşa'nın Türkistan coğrafyasında önderlik ettiği Basmacı Hareketi incelenecek, ABD basınının bu gelişmelere olan bakış açısı sorgulanacaktır. Bu bağlamda satır aralarında, ABD, Rusya ve İngiltere ile diğer hâkim güçlerin Basmacı Hareketine reaksiyonları üzerinden, o dönemin popüler ve dikkat çeken kavramlarından olan Pan-Türkizm ele alınacaktır. Anadolu'dan Japon Denizi'ne kadar olan alanı etkilediği düşünülen Pan-Türkizm kavramı üzerinde ABD basınında sıkça durulmuştur. Bu ideolojik kavramın gelişme sahası olarak Türkistan bölgesi, baş aktörü olarak da Enver Paşa görülmüş; olayların zaman zaman bu çerçevede ele alınması basının konuya bakış açısını ayrıca incelemeyi gerektirmiştir. Çalışmada son olarak, ABD basınının, Enver Paşa öznesini insan ve lider olarak kavrayışı açıklanmaya çalışılacaktır.

Osmanlı-Amerika ilişkileri siyasi olmaktan çok Amerika'nın Osmanlı topraklarında kurduğu ticari, dinî ve kültürel faaliyetler olarak gelişmiştir. Bununla birlikte ABD'nin Osmanlı'ya yönelik politikası, coğrafi yakınlık bulunmayışı sebebiyle doğrudan bir ittifak veya çatışmaya yol açmamıştır.³ Bu ilişkiler, I.Dünya Savaşı başlayana kadar, 1830 ve 1862 tarihli ticaret ve denizcilik anlaşmaları, 1874 tarihli iade anlaşması ve yine 1874 tarihli yabancıların mülk edinme protokolleri çerçevesinde yürütülmüş; 1914'ten itibaren İttihat ve Terakki yönetiminin kapitülasyonları kaldırma kararıyla ABD'nin ülkedeki temsilcilerini çekerek,

² 1900 yılında yaklaşık 40 gazetenin tirajının 100.000'in üzerinde olduğu ve ülkede 20.000'den fazla farklı gazete olduğu açıklanmıştır (günlük, haftalık, aylık ve üç aylık gazeteler dâhil). Gazeteler bu yıllarda, mali kaynaklarına bağlı olarak, ülke içinde ve yurtdışındaki haberleri takip etmeleri için muhabirler görevlendirmeye başlamışlardır; bk. *History of American Journalism*, University of Kansas, <https://history-journalism.ku.edu/1910/1910.shtml> (Erişim Tarihi: 21.03.2023)

³ Ayşe Yanardağ, "Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcında Türk-Amerikan İlişkilerinin Basına Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 59, Ankara 2016, s. 242.

durumu protesto etmesiyle durma noktasına gelmiştir. ABD kamuoyuna göre bu süreçte ülkedeki yabancılar tedirgin olmuşlardır. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Amerikan elçisi Morgenthau'ya Türk hükümetinin Amerikalılara karşı düşmanca bir niyeti olmadığını dair güvence vermiştir. Morgenthau, Paşa'nın 1 Ekim 1914'te Robert Kolej'ini ziyaret ederek iyi niyetini göstermesini istemiş; bu ziyaretin tüm Türkler tarafından ülkenin en güçlü liderlerinden birinin himayesi olarak yorumlanacağını dile getirmiştir. Ziyaret tam bir askerî gösteriş içinde icra edilmiş ve savaş boyunca Amerikan vatandaşları ve okulları rahatsız edilmemiştir.⁴

I. Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında savaşa katılmış olsa da Amerika ile olan ilişkilerinde çok dikkatli davranmaya özen göstermiştir. Almanya'nın baskılarına rağmen, Amerika'ya savaş ilan etmemiş, sadece 20 Nisan 1917'de diplomatik münasebetler kesilmiştir. Osmanlı Hariciye Nazırı, ilişkilerde herhangi bir değişiklik olmayacağını Amerikan elçisine bildirirken; ülkedeki Amerikan okul ve sair kuruluşlarının eskisi gibi faaliyetlerine devam edeceği hususunda teminat vermiştir.⁵ Osmanlı açısından ilk yaklaşma umudu, Başkan Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihinde kongrede açıkladığı 14 maddelik beyanname ile doğmuş; ancak manda sisteminde yer almak ve Orta Doğu'da bir rol oynamak istemeyen ABD ile diplomatik münasebetlerin yetersiz olduğu bir dönem yaşanmıştır.⁶ ABD savaş boyunca Osmanlı ile kesilen ilişkilerini 1918–1923 arası dönemde de düzeltme yolunda fazla çaba göstermemiş, buna karşılık ikili ekonomik ilişkilerin kurulması yönünde bir tavır sergilemiştir.⁷

ABD ve Rusya'nın XVIII. yüzyılın sonlarında ticari kapsamda başlayan, sonrasında özellikle Pasifik ve Uzak Doğu'daki çıkarlarının yönetilmesi üzerine şekillenen ilişkilerinde ise Bolşevik İhtilali'ni müteakip, ABD, bu ülke ile resmî ve gayri resmi ilişkilerini durdurmuş, 1919'da elçisini geri çağırılmış, 1933'e kadar Sovyet yönetimi ile diplomatik bağlantı kurmamıştır. 1921-1923 yılları arasında Rusya'da baş gösteren açlık ve iç savaş sonrası milyonların ölümüyle sonuçlanan

⁴ Leland J. Gordon, "Turkish-American Treaty Relations", *The American Political Science Review*, American Political Science Association Pub., Vol 22, No: 3, 1923, s. 718; İki ülke arasındaki ilişkilerle ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk. Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 1-6.

⁵ Fahir Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XII, Sayı 38, 1997, s. 632.

⁶ Gürbüz Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden Stratejik Ortaklığa Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2018, Yıl 3, Sayı 2, s. 7.

⁷ Kenan Özkan, *Türkiye-ABD İlişkileri (1918-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2006, s. 351.

süreçte, ABD hükûmeti Rus halkına ekonomik ve sağlık konularında ciddi anlamda yardımda bulunmuştur.⁸

Öte yandan XVI. yüzyılda başlayan ama kalıcı olmayan Osmanlı Devleti ile Türkistan ilişkilerinde, uzun yıllar İran'daki Safevi Devleti ile mücadele eden Buhara Hanlığı ile yakınlık kurulmuşsa da hem İran hem de gittikçe güçlenen Rusya yüzünden bu yakınlıklaşma sonuç vermemiştir.⁹

Rusya'nın Orta Asya Türk hinterlandı ile ilk teması XVII. yüzyıl sonlarına kadar gitmekle birlikte, Kırım Savaşı'nın sonuçlarını telafi etmek adına, 1864 sonrasında bölgenin kaynaklarına yönelmesiyle asıl temas başlamış; Rusya ile gelişen demiryolu ağı vasıtasıyla bu coğrafyadaki pamuk üretimini kullanmayı hedeflemiştir.¹⁰

Rusya'nın coğrafi yayılmasında kültürel-ideolojik etkenlerin yanında, devletin ekonomik çıkarları başlıca rolü oynamış; ticaret merkezlerine ve denizlere hâkim olma stratejisi benimsenmiştir. Süreklilik arz eden bu politika sayesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, Türkistan dâhil, Asya'nın birçok bölgesinde askerî ve politik açıdan güçlü bir devlet haline gelmiştir.¹¹ Rusların bölgedeki kesin üstünlüğü gerçekleşene kadar, Rus, Alman ve İngilizlerin, başta pamuk olmak üzere bu sınırsız kaynaklar için çeşitli vasıtalarla Türkistan'da mücadele ettiği görülmektedir.¹²

1920'lerin hemen başında, Rusya'da Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgede baş gösteren büyük açlık, tifo ve kolera, binlerce kişinin ölümüne neden olmuş; Astrahan'dan Kazan ve Bakü'ye kadar olan ve 20-25 milyon kişinin

⁸ ABD Dışişleri Bakanlığı resmî internet sitesinde yer alan bilgiye göre, 1933'e kadar resmi ilişki kurulamaması, Rus hinterlandından gelen haberlerin kaynak özelliğini de etkilemiştir. Öyle ki, söz konusu alanda, misyonerlik ve ticaret bağlantıları süregelen ABD, haber kaynağı olarak misyoner, eğitimci, tüccar vb. kişilerden veya bilinen büyük ajanslardan gelen bilgiler vasıtasıyla konuyu ele almıştır; bk. "United States Relations with Russia: Establishment of Relations to World War Two", *U.S. Department of State Archive*, <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/pubs/fs/85739.htm> Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2024.

⁹ XIX. yüzyılda Orta Asya'da doğudan batıya doğru üç bağımsız devlet veya hanlık mevcuttu: Hokand Hanlığı (1710-1876), Buhara Emirliği (1500-1920), Hive Hanlığı (1512-1920). Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 297-301.

¹⁰ Lobanoff-Rostovsky, "The Soviet Muslim Republics in Central Asia", *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, Vol. 7, No. 4, Oxford University Press, 1928, s. 242-243.

¹¹ "Soviet May Seek Rule in Ferghana", *The Evening Star*, 03 Ekim 1922, s.5; Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, 2011, s. 56.

¹² L. V. S. Blacker, "Travels in Turkestan 1918-1920", *The Geographical Journal*, Vol. 58 No. 3, 1921, s. 178-179.

yaşadığı alanı etkileyen bu durumdan Türkistan da payını almıştır.¹³ Bazı bölgelerde halkın %30'u açlıktan ölmüş;¹⁴ ölenlerin sayısı bazı haftalarda nüfusun %2'sine kadar ulaşmış, genel nüfusun %80'i bu durumdan etkilenmiştir.¹⁵ Açlık probleminin yanı sıra, dünyadaki en büyük pamuk üretim alanlarından birisi olan bölgede, isyan hareketlerinin başlamasıyla devam eden 5 yıllık süreçte büyük oranda istihsal azalması yaşanmıştır.¹⁶ İsyanın etkisiyle Çarlık yönetimi zamanından itibaren, bölgede kullanılan Amerikan pamuğu tohumu dağıtım sisteminin çökmesinin ardından, pamuk ekim alanlarındaki verim yedide bire düşmüştür.¹⁷

Basmacı Hareketi

Çarlık idaresinden Sovyet idaresine geçiş olarak tanımlayabileceğimiz 1905-1920 yılları arasında, Türk toplumlarında demokratik uyanış, siyasi teşkilatlanmalar (kongreler, siyasi partiler), muhtar (özerk) hareketler ile bağımsız cumhuriyetler kurma girişimleri ve yenileşme hareketleri (Cedidcilik) yaşanmıştır.¹⁸

¹³ "Famine Spreads Over Russia As Death Rate Grows", *The Washington Herald*, 03 Ekim 1921, s. 3. Yakup Kadri, İkdam'ın 5 Temmuz 1922 tarihli sayısında, Kırım'daki açlıkla Enver Paşa'nın Bolşeviklere karşı harekâtı arasında bir ilişki kurmuş; Liva el-İslam dergisinin Eylül 1922 sayısında da buna cevap olarak kısaca Kadri'nin bu konularda kalem oynatmaması gerektiği belirtilmiştir. Enver Paşa ve çevresi tarafından çıkarılan Liva el-İslam dergisi 15 Mart 1921 ile 01 Aralık 1922 tarihleri arasında, toplam 24 sayı yayınlanmıştır. Almanya'da basılan dergide, Türkçe dışında Arapça ve Almanca yazılara rastlanmıştır; Enver Paşa'nın da farklı mahlaslar kullanarak yazılar kaleme aldığı görülmüştür. Dergideki yazıların tam metinleri için bk. Selçuk Gürsoy, *Enver Paşa'nın Sürgünü-İhtilali İslam Birliği ve Liva el-İslam Dergisi*, Salyangoz Yayınları, İstanbul 2007.

¹⁴ Lobanoff, agm., s.245.

¹⁵ "Famine Spreads Over Russia As Death Rate Grows", *The Washington Herald*, 3 Ekim 1921, s. 2.

¹⁶ "Soviet in Turkestan Remove Restrictions On Private Capital", *The Richmond Palladium and Sun Telegram*, 12 Ağustos 1922, s. 2.

¹⁷ John Whitman, "Turkestan Cotton in Imperial Russia", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 15, No. 2, 1956, s. 205.

¹⁸ Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî Hareketi ve Enver Paşa I*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 120-131; İlyas Kara, *Enver Paşa- Basmacılar İsyanı*, Yediveren Yayınları, İstanbul, 2011, s. 18. Cedidcilik, Batı'daki aydınlanma felsefesinin İslâm dünyasına yansımaları ve "usûl-i cedid" adlı eğitim hareketinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rusya Müslümanlarında ilköğretim şehirlerde medrese bünyesinde, köylerde ise camilerin yanında bulunan mekteplerde geleneksel yöntemlerle yürütülerek sadece okuma yazma ve ilmi bilgisi öğretiliyor, ayrıca Kur'an'dan bazı sûrelerin ezberletilmesiyle yetiniliyordu. "Usûl-i kadîm" denilen bu yöntem karşı çıkarak yerine usûl-i cedid adıyla Batı'daki eğitim sisteminden etkilenen bir yöntem öneren kişiler Cedidciler (Batı dillerinde Djadids) ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da Cedidcilik (Djadidisme) denilmiştir. Cedidcilik hareketi ve usûl-i cedid mektepleri sanayi ve ticaretin bir ölçüde geliştiği, nispeten şehirleşmiş olan Kazan, Kırım ve Azerbaycan'da büyük bir yaygınlık kazandığı halde kapalı

Türkistan'da Çarlık yönetiminin uygulamalarının yol açmış olduğu huzursuzluğun isyana dönüşmesinde bölgeye Rus göçmenlerin getirilip iskân edilmesi ve Müslüman halktan alınan yüksek vergiler etkili olmuştur. Bu sayılanlara ek olarak I. Dünya Savaşı nedeniyle Türkistanlıların mal ve hayvanlarına el konulması ile özellikle yerli halktan asker toplama girişimi Türkistan genelinde büyük bir ayaklanmanın patlak vermesine sebep olmuştur. 1917 Ekim Devrimi sonrasında iç savaşın ortaya çıkardığı istikrarsız ve güvensiz ortamın etkisi ile Bolşevik yönetimi tarafından Türkistanlılara siyasi haklar verileceğine yönelik vaatlerin tutulmaması, Sovyet yönetiminin adil olmayan uygulamaları, Çarlık ve Sovyet yönetimlerinin uyguladığı politikalar sonucunda Türkistan'da yaşanan ekonomik yıkımla birlikte bir isyan hareketi ortaya çıkmıştır.¹⁹

Sovyet yönetimi kurulduktan sonra Türkistan'da yeni düzene karşı çıkan yerli halkın mücadelesi, dünya literatüründe “*Basmacı Hareketi*” olarak bilinmektedir.²⁰ 1916'da başlayan hareket,²¹ 1917'de Ruslar tarafından “*Basmacılık*”, isyancılar tarafından da “*özgürlük mücadelesi*” olarak nitelendirilmiştir. 1919 yılında

tarım toplumu niteliğindeki Türkistan (bugünkü Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan) bu harekete başlangıçta tamamen ilgisiz kalmış, hatta İsmail Gaspıralı'nın bu ilgisizliği gidermek amacıyla 1893'te yaptığı seyahatten sonra bile 1900 yılına kadar kayda değer bir gelişme sağlanamamıştır. Ancak bu tarihten itibaren Türkistan'da Kadimciler'le “emir” denilen feodal hükümdarların direnişlerine rağmen Cedidcilik sınırlı da olsa bir gelişme gösterdi. Cedidcilik hareketi bir yandan siyasî otoritelerin, öte yandan Rusya Türkleri'nin birliğini İslâm'da gören ve yenileşmenin halkın Ruslaşmasına yol açacağını ileri süren Kadimciler'in muhalefetiyle karşılaşmıştır. Cedidciler 1905-1917 arasındaki dönemde siyasî faaliyetlerde de bulunmuşlar ancak bazılarının sol siyasî hareketler içinde yer alması, Kadimciler'in onları dinsizlik ve sosyalistlikle suçlamasına ve Çarlık idaresinin de kendilerine karşı harekete geçmesine sebep olmuştur. Taha Akyol, “Cedidçilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 211-213. Elektronik Versiyon: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cedidcilik> Erişim Tarihi: 6 Mart 2023.

¹⁹ Mehmet Erkan Killoğlu, “Basmacı İsyanı ve Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı (1925-1926)”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 15, Sayı 30, 2022, s.69-70.

²⁰ Basmacı Hareketinin çıkışı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bu hareketin 1916 yılında Rus Çarlığı yönetimine karşı başlayan büyük isyanın devamı olduğu görüşünde olmakla birlikte; çoğunluk, 1918 Türkistan (Hokand) Muhtariyetinin yıkılmasından sonra başlayan olaylara bağlamaktadır. Zuhra Altımuşova, “Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934)”, *Bilgi - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 82, 2017, s.92.

²¹ Orta Asya'daki Türk nüfusu, Rus çarlığının %20'lik bir kısmını oluşturuyordu. Artan asker ihtiyacını Orta Asya'dan karşılamak için Çar tarafından verilen emir henüz uygulanmaya başlanmadan bölgede ayaklanmalar baş göstermiştir. Çarlık tarafından verilen bu emri yeren ilk toplu gösteriler 11 Temmuz 1916'da Taşkent'te ortaya çıkmış; Çarlık polisi toplananların üzerine ateş açmış; gösterilere katılanların bir bölümü tutuklanmıştır. Lobanoff, agm., s.245; Sultan Gök, “Türkistan Mücadelesi ve Basmacılar”, *IJSES Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, II/1, 2012, s. 76.

yoğunlaşan harekete 1921'de Enver Paşa'nın dâhil olmasıyla olayların seyri değişmiştir.²² Basmacı Hareketi, bin yıllar boyunca oluşmuş siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel öğelere dayanan, önemli tecrübî birikimleri içerisinde barındıran, etkili bir refleks olarak ortaya çıkmıştır.²³ Ancak Basmacı liderleri kendi kontrolündeki bölgenin hükümdarı gibi hareket etmiş, rekabetin kapsamına aşiret/kabile bağları da dâhil olmuştur. Bu kıran kırana rekabet yüzünden rakiplerine üstünlük kurabilmek için bazı Basmacı liderleri Bolşeviklerle işbirliği yapma yoluna dahi gitmiştir.²⁴

Sovyet kaynaklarının Türkistan'ın kurtuluşu için mücadele eden kitleyi, eşkıya yakıştırmasıyla basmacı olarak tanımlaması ve Bolşevikleri kurtarıcı olarak göstermesi, bölgedeki Sovyet işgalinin en büyük amacının Rusya'ya pamuk ve petrol sağlamak olduğu gerçeğini değiştirmemiştir.

Enver Paşa ve Türkistan konusunda en yetkin iki yazardan²⁵ Ali Bademci, "Basmacı" kelimesinin Türkistan'da mücadele edenleri aşagılmak maksadıyla

²² Kara, *age.*, s. 6; Mustafa Çokay'a göre Orta Asya, Buhara, Türkistan ve kuzey Kafkasyalıların Enver Paşa'ya bakışları, onları Bolşevik diktasından kurtaracağı yönündeydi. Bu yörenin halkı, Paşa'nın Balkan Slavlarından Edirne'yi kurtardığı gibi, Bolşevik zulmünden de kendilerini kurtaracağını düşünüyordular. En ücre köylerde bile "Edirne Savaşı", "Trablus Savunması" "Hürriyet Kahramanı", "Jön Türklerin Lideri" sıfatlarıyla tanınan Paşa'nın ismini taşıyan çocuklara rastlamak mümkündür. Kazak siyasetçi, gazeteci ve yazar Mustafa Çokay tarafından "Orta Asya ve Sovyet Rusya'da Enver Paşa" başlığıyla kaleme alınan yazı, 15 Haziran 1923 tarihli "*Orient et Occident*" (Doğu-Batı) isimli bir Fransız dergisinde yayımlanmıştır; bk. "Sovyet Rusya'da Enver Paşa", *Tarih ve Medeniyet İnternet Sitesi*, <https://tarihvedenedeniyet.org/sovyet-rusyada-enver-pasa/> Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2024. Paşa'nın ünü Orta Asya ile sınırlı kalmayıp Hindistan içlerine kadar ulaşmıştır. Louis Fischer, "The End of Enver Pasha", *The Virginia Quarterly Review*, University of Virginia, 1930, s. 232.

²³ Musa Gümüş, "Türkistan'da "Vatan" Müdafaacıları: Korbaşılar Hareketi ve Enver Paşa", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Sayı XXIV, 2015, s. 650.

²⁴ Mehmet Erkan Kılıoğlu, *agm.*, s. 71-72 Hareketin başlayış ve bitiş sistemi sistematik olmadığı gibi, hareketin kendisi de bir bütünlük içerisinde değildi. Basmacı gruplar, belirli bölgelerde ayrı ayrı teşkil edilmiş birliklerdi. Her liderin kontrolü altında ayrı bir bölge bulunuyordu ve bu kişiler, kendi askerlerinin temininden ve hazırlanmasından sorumlu idiler. Basmacılar, idaresi altındaki halktan askerleri için vergi topluyor ve erzak talep ediyordu. Ancak düzenli birlikler olmadıkları gibi gelişmiş bir *askeri* teçhizata da sahip değillerdi. Örneğin Basmacılar, silah konusundaki eksikliklerini büyük oranda Sovyet ordusundan ele geçirilen "ganimetlerle" tamamlamaya çalışırken, buna karşılık Sovyet ordusunun hava desteğine sahip oluşu, durumun Basmacılar açısından vahametini açıkça ortaya koymaktadır. Basmacı gruplar, Türkistan'daki zengin aydınlar ve halk tarafından finanse edilmekteydi. Basmacı Hareketini güçlü kılan bir diğer özellik ise, savaşçıların bölgeyi iyi tanımları ve zor coğrafi koşullarda savaşmaya alışkın olmalarıydı. Okan Yeşilot vd., "Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi", *Belleken*, Cilt 85, Sayı 302, s. 282, 306, 307.

²⁵ Ali Bademci Türkistan'da Basmacılık/Korbaşılık Hareketi ve Enver Paşa ilişkisi konusunda ülkedeki en önemli yazarların başında gelmektedir. Gazeteci Murat Bardakçı ise daha çok Osmanlı

Ruslar tarafından çıkartıldığına, grubun kendi kullandığı Korbaşı ifadesinin tercih edilmesi gerekliliğine işaret etmiştir.²⁶ Murat Bardakçı ise Enver Paşa'nın mektuplarında Korbaşı sözünün bir-iki kere geçtiğini ama Paşa'nın, harekete Basmacılar, harekete katılanlara da Basmacı veya mücahit demeyi tercih ettiğini aktarmıştır.²⁷

ABD kamuoyunda “*basmacı*” ifadesi daha geç bir tarihte, Enver Paşa'nın ölümünden sonra, *New York Tribune* gazetesinin 01 Ekim 1922 tarihli sayısında kullanılmıştır. Gazete, Paşa'yı tam sayfa haber yapmış, onun Ankara ve Mustafa Kemal Paşa ilişkileri ile Rusya ve Türkistan'daki faaliyetleri ayrıntılarıyla anlatılmıştır. 1921-1922 yıllarında Buhara ve Hive'de Sovyet yönetimi etkisine rağmen, Fergana'da Paşa'ya katılan Basmacı Hareketlerinin gücü ön plana çıkarılmış; “*basmacı/basmacı*” kelimesi ilk olarak burada kullanılmıştır. Paşa'nın Anadolu'ya ilişkin planlarına, Rusların yardımcı olmamasının intikamı olarak, Müslümanları Ruslara karşı örgütlediği yazılmıştır:²⁸

“...Türkistan'da başka bir oluşum, özellikle Fergana bölgesindeki durumu daha karışık hale getirmiştir. Bolşevik İhtilali sonrası ekonomik durumun etkilenmesi sonucu tüm bölge, Basmacı çetesi olarak bilinen ve yıllardır sayıları büyük ölçüde artan haydutların istilasına uğradı. Büyük bir pamuk ülkesi olan Türkistan'da özellikle Fergana'daki pamuk tarlaları yerel halka büyük oranda istihdam sağlamıştır. İhtilal sonrası pamuk tarlalarının çoğu yok edilmiş, binlerce insan işsiz kalmış ve üstelik gıda krizi şiddetli hale gelmiştir. İşsiz halkın birçoğu orada faaliyet gösteren Basmacı gruplarına katılmıştır. Böylece tüm bu gruplar, kendisini Orta Asya'daki tüm Müslüman kuvvetlerin başkomutanı ilan eden Enver'e katılmıştır...”

Bölgeden sağlıklı ve düzenli bilgi alabilme zorluğu, ABD basınında, kronolojik düzende “*geç kalmış/geç sunulmuş/zaman hatalı*” haberler görmemize sebep olmuştur. Basmacı mücadelesinin en hareketli günlerinde bile Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rusya ilişkileri konusunda zamanlama tutarsızlığı olan haberlerin karşımıza çıkması, çalışmanın alt başlıklarında bu kapsamda düzenleme zorunluğu yaratmıştır. Enver Paşa'nın Basmacı çatışmalarına ilişkin haber ve yorumlar son bölüme bırakılmış, Ankara hükümeti ve Rusya'ya yönelik değerlendirmeler, bunun öncesinde sunulmuştur.

yıkılış dönemine ağırlık verdiği Osmanlı ve İslam tarihi ile ilgili yayınlar yapmış; Enver Paşa'nın kendi mektuplarını eklediği ve Paşa'nın yaşamını konu eden *Enver* isimli kitabın yazarıdır.

²⁶ Bademci, *age.*, s. 194-198.

²⁷ Bardakçı, *age.*, s. 302.

²⁸ Enver Pasha Challenges the Soviet Power in Central Asia”, *New York Tribune*, 01 Ekim 1922, s.21, s. 3.

ABD Basınında Enver Paşa (1918-1921)

Osmanlı açısından savaşa son veren Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gündün iki gün sonra, Enver, Cemal ve Talat Paşaların içinde olduğu İttihat ve Terakki liderleri, farklı yollardan da olsa ülkenin kaderiyle ilgilenmeye devam ederek çeşitli siyasal girişimlerde bulunmuşlardır. Özellikle Enver Paşa, İngilizler ve Almanlar ile temaslar kurmuş olsa da savaş sırasında Çarlık Rusya'sının çökmesi ve yerine Türkiye ile kısmen dost Bolşevik rejiminin kurulmasını Türkistan sahasında oluşacak yeni imkânlar olarak görmüştür.²⁹

Tunaya'ya göre, Enver Paşa Türkiye'yi terk ederken üç farklı alternatifini değerlendirmiştir. Bunların ilki Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'nin lideri olmak, ikincisi Bolşevikler ile İngilizlere karşı savaşmak ve üçüncüsü de Türkistan'da millî bir hareketi yönetmek... Öte yandan, bu fikirlerin önceden yaptığı planın parçası olmadığı, bu üç alternatifini de şartlara göre değerlendirmeye çalıştığı ve daha sonra dördüncü bir yol olarak, emperyalizmin baskısından kurtulmuş, bağımsız bir İslam dünyası kurma hayalini ilave ettiğini belirtmiştir.³⁰

Bardakçı, Enver Paşa'nın Türkistan bölgesine gidişinin Ruslar açısından amacını, hem Türkiye'den hem Moskova'dan uzak tutulması, Orta Asya'daki huzursuzlukların özellikle de Basmacı İsyanı'nın sona erdirilmesinde veya hafifletilmesinde etkili olup olmayacağını tecrübe edilmesi olarak açıklamaktadır.³¹ Çökay'a göre, Rusların Enver Paşa'ya yaklaşımları da başlangıçta iki yönlü olmuş; Mustafa Kemal Paşa yönetimindeki Ankara'nın Bolşevik beklentilerini boşa çıkarma ihtimalinde ve İngiliz Hindistan'ında ciddi karışıklık çıkması durumunda Enver Paşa'nın devreye sokulması düşünülmüştür.³² Bu noktada ABD kamuoyunca genel anlamda kabul gören kanıya, Enver Paşa'nın

²⁹ Gürsoy, *age.*, s. 16.

³⁰ Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 575.

³¹ Bardakçı, *age.*, s.309; Yamauchi'ye göre Enver Paşa'nın Anadolu'yu terk etmesiyle başlayan Rusya seferlerinde, Sovyet liderleri, Paşa'nın İngiltere'ye olan nefretinden yararlanarak, Müslüman halklar arasındaki sözde popülerliğini, Doğu halkı üzerinde müspet bir etki yaratmak için kullanmayı ümit etmişlerdir. Buna karşılık Paşa'nın da Sovyetleri, siyasi itibarının iadesi noktasında sıçrama noktası olarak gördüğünü ve bu durumu Rusya Müslümanlarının fikirlerini öğrenmek için özel bir fırsat olarak düşündüğünü ifade etmiştir. Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 37.

³² Mustafa Chokaev (Çökay), "The Basmacı Movement in Turkestan", *Asiatic Review*, No: XXIV, London 1928, s. 285.

Rusların da yardımıyla Ankara hükûmetini devirerek yerine Bolşevik kontrolünde bir Türkiye yaratmak amacı taşıdığıdır.³³

1940'larda Birleşmiş Milletler Tüzüğü'nün hazırlanmasında önemli rol oynayan gazeteci ve bürokrat Leo Pasvolsky 1922'de kaleme aldığı eserinde Paşa'nın amaçlarını şu şekilde açıklamıştır:³⁴

“Enver Paşa'nın şimdi hayatta iki tutkusu var: Birinci ve eski olan, Büyük Britanya ve İngiltere ile son raddeye kadar savaşmak... Alman altınlarının Türk hazinesine serbestçe akması, savaş boyunca Paşa'nın bu tutkuya kendini adanmasını teşvik etti. İkinci tutkusu ise daha yeni... Sultanı ve onun güçlerini alaşağı etmek için mücadele ediyor. İki ihtirası da Moskova tarafından son derece destekleniyor.”

Yamauchi, Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetlerini beş bölüme ayırarak tanımlamıştır: “1. (Kasım 1918-Ağustos 1920) İstanbul-Berlin-Moskova. 2. (Ağustos 1920-Eylül 1920) Moskova-Bakü-Moskova. 3. (Ekim 1920-Şubat 1921) Moskova-Berlin-Roma-Berlin-Moskova. 4. (Mart 1921-Eylül 1921) Moskova-Batum. 5. (Ekim 1921-Ağustos 1922) Batum-Bakü-Buhara.” Yamauchi, Paşa'nın birinci aşamada yurtdışına giden İttihatçılarla birlikte ilk önce Bolşeviklerle bağlantı kurduğunu; ikinci aşamada doğrudan görüşmelere başlayarak Bakü Kongresi'nde bu yakın işbirliğini gösterdiğini belirtir. Üçüncü aşamada bir süre Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine yolculuk ettiğini; dördüncü aşamada Anadolu'yu yeniden fethetme hırısıyla Halk Şurular Fırkası'nı kurduğunu ancak Mustafa Kemal'in Sakarya Zaferi ile bunun boşa çıktığını yazmıştır. Son aşamada ise Basmacı Hareketine katılarak hayatını kaybettiğini ifade etmiştir.³⁵

Enver Paşa'nın Türkiye'yi terk ettikten sonra, Türk coğrafyasındaki faaliyetlerine ilişkin *New York Tribune* ve *The New York Times*'daki ilk haberlerde, 1919 yılının Ekim ayında Kafkaslarda özellikle Bakü ve Karabağ civarında görüldüğü, petrol bölgesinde bulunan Amerikalılarla karşılaşmaktan çekindiği bildirilmiştir. Kendisini Ermeni meselesinden sorumlu gören ve tutuklanmasını isteyen İngilizlere karşı, güçlü bir politik figür olma amacıyla, Bakü'de yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilişkiler kurma yoluna gittiği kaleme alınmıştır.³⁶

³³ “Enver Pasha a Prisoner”, *The New York Herald*, 21 Ocak 1922, s. 8.; “Capture of Enver”, *New York Tribune*, 22 Ocak 1922, s. 23.; “Former Turkish Minister Being Held by Soviet”, *The Union Daily Times*, 18 Şubat 1922, s. 2.

³⁴ Leo Pasvolsky, *Russia in the Far East*, The Macmillan Company, New York 1922, s. 96.

³⁵ Yamauchi, *age.*, s. 16.

³⁶ “The Luck of the Turks”, *New York Tribune*, 18 Ekim 1919, s. 12.; “Population is Largely Turkish and Enver Pasha Has Been Active There”, *The New York Times*, 18 Ekim 1919, s. 3.

The New York yazarları 1920 başlarında, Pan-Türkizm hareketinin lideri Enver Paşa'nın Bolşeviklerle anlaşma yaptığını, Hindistan, İran, Mezopotamya ve Mısır'daki İngiliz etkisini tehdit ettiğini ve Pan-Türk hareketinin Boğazlar'dan Moğolistan'a uzanan yeni bir politik kontrol koridoru oluşturmayı amaçladığını düşünmektedir.³⁷ Esasen aylar öncesinde Hazar'ın doğusunda bulunma sebebinin Pan-Türk topluluğundan müteşekkil bir devlet kurma çabası olduğu yazılmıştır.³⁸

Rusların ve İngilizlerin, Orta Asya ve Hindistan bölgesinde karşı karşıya gelmeleri, iki ülkeyi pozisyon almaya iterken, Kafkaslarda bulunun Paşa, iki taraf için de ayrı bir sorun alanı olmuştur. O dönem için Paşa'nın Türkiye'den başlayıp Kafkaslar, Türkistan ve Moğolistan'ı içine alarak Çin'e ulaşan Pan-Türk Devleti fikri, Rus ve İngilizleri tedirgin etmiştir.³⁹ Öte yandan Rusların sadece Enver Paşa'yı değil, Türkiye, Hindistan, Mısır, İran ve diğer ülkelerdeki devrimci hareketleri de organize ettiği, Türkiye ve Almanya'daki destekçileri için iki yüz bin asker yardımı sözü verdiği ileri sürülmüştür.⁴⁰

Paşa'nın Bolşeviklerle resmî ve ilk ciddi teması Ekim 1920'de Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayı'na katılımıyla olmuştur.⁴¹ Bakü'de düzenlenen bu kurultayda, Fas, Tunus, Tripoli, Türkiye ve Arabistan Devrimci Halklar Birliği adına yaptığı konuşma, başkası tarafından okunmuş; Doğu halklarının ulusal özgürlük mücadelesi için Komünist Enternasyonalin desteğinden duydukları mutluluğu dile getirmiştir.⁴² Kafkasya'ya geçerek Bakü merkezli bağımsız bir devlet kurmayı planlayan ancak bu düşüncesini gerçekleştiremeyen Enver Paşa, 1920 sonlarında Almanya'ya gitmiştir. Berlin'de Bolşeviklerle ilişki kurarak yeni bir plan üzerinde anlaşmış ve Moskova'ya geçmiştir.⁴³

³⁷ *The New York Times*, 01 ve 07 Şubat 1920.

³⁸ Haberde, Black Arrow isimli Amerikan gemisinin Bolşevik yönetimiyle savaş halinde olan General Denikin'in güçleri için Novo Rossysk limanına bir gemi dolusu silah götürdüğü ileri sürülmüştür. "Denikin May Move to Kharkov", *The New York Times*, 29 Ekim 1919, s. 17.

³⁹ "Britain Faces Grave Military Problems", *The New York Times*, 22 Ocak 1920, s. 3.

⁴⁰ "Turks Meet Reds to Plot Revolts", *The New York Times*, 18 Nisan 1920, s. 2.

⁴¹ Rusya tarafından konuya nasıl bakıldığını analize eden ABD resmi raporu için bk. "Information Bulletin", *Russian Information Bureau in the US*, New York, Kasım 1920.

⁴² "Revolt of the East Planned at Baku", *The New York Times*, 18 Ekim 1920, s. 27; İttihat ve Terakki Kongresi 1921'in 5 Ekim'inde Batum'da beş kişi ile toplanmış ve 16 maddelik karar metin imzalanmıştır. Bardakçı, *age.*, s. 280-282; ABD basınında bu olay Enver Paşa'nın, Türk Komünist Partisinin başkanlığına seçilmesi şeklinde geçmiştir. *Norwich Bulletin*, 07 Kasım 1921, s. 1.

⁴³ Gürsoy, *age.*, s. 16.

Basmacı Hareketi'nin içinde bulunduğu dönem de dâhil olmak üzere Enver Paşa, ABD basınında genellikle, Bolşevik Rusya himayesinde, bölgede İngiliz muhalifı eylemlerde bulunan, Anadolu'daki Millî Mücadele sürecinde Mustafa Kemal Paşa ile rekabet hâlinde olan bir aktör olarak tarif edilmiştir. Dönemin *The New York Herald* ve *New York Tribune* gibi iki önemli gazetesine yansıyan haberde, Kafkaslarda yaşayan Türk ve Müslüman nüfustan müteşekkil bir ordu kuran Enver Paşa'nın, Bolşeviklerin himayesinde Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Ankara hükümeti ordularına saldıracağı ileri sürülmüştür. Rusya'daki Türk heyetinin bunu sert bir dille protesto ettiği, Enver Paşa ve destekçilerinin bölgeden ivedi bir şekilde çıkarılmasını Ruslardan istedikleri belirtilmiştir.⁴⁴

Enver Paşa'nın Sovyet temsilcisi olarak güçlendiği, Rusya'nın güneyindeki yarım düzine küçük devletin başına geçeceği, burada kuracağı orduyla, Paris Antlaşmasıyla İtilaf Devletleri'nin Kuzeydoğu Anadolu'ya ilişkin yaptıkları planlarını bozacağı ve hem onlardan hem de Mustafa Kemal Paşa'dan intikam alacağı kaleme alınmıştır.⁴⁵

Paşa'nın Kafkaslardaki hareketliliği, ABD basınında, Yakın Doğu'yu yeni bir felakete sürükleyeceği şeklinde yazılmış;⁴⁶ Moore da Enver Paşa'nın bölgedeki faaliyetlerinin etkisiyle, Çin'den Afrika'ya, Hindistan'dan Arap Dünyasına uzanan Doğu'nun bir uyanış içinde olduğu, çoğunluğu Britanya İmparatorluğu uzantısı olan bu yerlerde başlayacak çatışmaların yeni bir savaşı, bir Doğu-Batı savaşını körükleyebileceğini dile getirmiştir.⁴⁷

Ocak 1922'de, gazetelere ulaşan ve doğruluğunun teyit edilemediği bildirilen bir raporda, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenlendiği ileri sürülmüş; bu haberin yanlışlığı ihtimali göz önünde bulundurulmakla birlikte, Ankara hükümetinin ve Mustafa Kemal'in mevcut durumunun yakın geçmişteki gibi pürüzsüz olmadığı ifade edilmiştir. Ekonomik ve siyasi sıkıntıların, mecliste beş bakanın istifasıyla sonuçlandığı, bu olumsuzluklara bir de Enver Paşa'nın Rusya'daki faaliyetlerinin eklendiği belirtilmiştir. Rusların Anadolu'ya yolladığı silahların Paşa'nın kontrolünde olduğu, Türkistan bölgesindeki, irili ufaklı

⁴⁴ "Enver Pasha Raises Army in Caucasus", *The New York Herald*, s.10; "Enver Pasha Forms Red Army to Invade Anatolia", *New York Tribune*, 04 Aralık 1921, s. 2.

⁴⁵ "Enver Pasha's New Adventure", *The New York Herald*, 08 Aralık 1921, s. 8.

⁴⁶ Aynı yer.

⁴⁷ Arthur Moore, "Britain and Islam", *The Atlantic Monthly*, 1922, s. 708-709.

devletlerde hükümdarlık ilan ettiği, Ankara'daki milliyetçi harekete karşı Rusların yardımıyla askerî bir güç oluşturma çabaları içinde olduğu söylenmiştir.⁴⁸

Kafkaslar ve Moskova arasında sık sık sebebi bilinmeyen seyahatler yapan Enver Paşa'nın, Sovyet hükümetince para, gıda ve teçhizatla donatıldığı, Paşa'nın Kafkasları işgal ederek Bolşevik destekli ordusuyla Anadolu içlerine ilerleme ihtimali üstünde durulmuştur.⁴⁹ Gazetelerin çoğunluğunda Anadolu'ya yapacağı hareketin muhatabı tam olarak belirtilmemekle birlikte, Yunanlılara karşı savaşacağını yazan haberlere de rastlanmıştır.⁵⁰

Avrupa düşmanı amaçlarla hareket eden ve sanki Rus ajanı gibi davranan Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'daki egemenliğini tehdit ettiği, ayrıca Türkiye'nin izleyeceği yolu Rus çıkarlarına göre şekillendirmeye çalıştığı iddia edilmiştir. Enver Paşa'nın temsil edeceği Türkiye'deki milliyetçi hareketin Rusya'yla müttefik olması hâlinde; savaş sonrası, Türkiye politikaları konusunda aralarında anlaşmazlığa düşen üç büyük devletin (İngiltere, Fransa ve İtalya) bölgedeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını tehdit edeceği ileri sürülmüştür.⁵¹ Bu minvalde Rusların Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa karşıtı bir oluşumu destekledikleri ve bunda aracı olarak Enver Paşa'nın adamlarını kullandıkları, Mustafa Kemal taraftarlarının bu durumu engelleme adına köy köy gezerek propaganda yaptıkları söylenmiştir.⁵²

Aksi iddialar da gazete sayfalarında kendine yer bulmuştur. *Associated Press*'ten aktarılan haberde, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki ulusal güçlerin, Müslüman dünyası için yeni bir omurga oluşturacağı, onun liderliğinde İran, Azerbaycan ve sözde Türkistan Sovyet Cumhuriyetindeki Müslüman nüfusun, Türkistan, İran, Kafkaslar ve Ermenistan'daki Rus varlığını tehdit ettiği yazılmıştır. Enver Paşa'nın başını çektiği oluşumun da söz konusu harekete ilave olarak bölgede mevcut olduğu eklenmiştir. Her ne kadar Sovyet Rusya, Anadolu'daki milliyetçi

⁴⁸ *The New York Herald* gazetesinde çıkan habere göre bu durum, Mustafa Kemal'in Enver Paşa ve Bolşevik destekçilerine karşı mecliste yaptığı konuşmayı tetiklemiştir. "Biz sosyalist ya da demokrat değiliz. Biz Türk'üz. Ama tüm Müslümanları tek bir devlet altında birleştirmek gibi bir niyetimiz yoktur..." şeklindeki açıklaması her ne kadar Mustafa Kemal'in Batıya yaklaşma niyeti gibi görünse de birkaç ay önce yaptığı cüretkâr açıklamaları unutulmamıştır. İstanbul hükümeti ve İtilaf Devletlerinin Doğu'daki çıkarları göz önüne alındığında, yaklaşım değiştiren Ankara hükümetinin, yakın gelecekte gerçekleşecek olan barış görüşmeleri öncesinde Avrupa devletleri için engel teşkil etmeyeceğine inanılmıştır. "A Changing Nationalist Spirit", *The New York Herald*, 17 Ocak 1922, s. 10.

⁴⁹ "Enver Pasha May Face High Treason Charges", *The Evening Star*, 20 Şubat 1922, s. 16.

⁵⁰ "Enver Threatens Bolshevist Rule", *The New York Herald*, 30 Mart 1922, s. 2.

⁵¹ "Russia Now Looms As World Problem", *The Evening Star*, 11 Ocak 1922, s. 3.

⁵² "Rival Propaganda Hits Enver Pasha", *The Evening Star*, 23 Haziran 1922, s. 19.

harekete yardımcı olsa da Rusya'daki 15 milyon Müslümanın Bolşevik yönetiminden memnun olmadığı ve Ankara hükûmeti ile Rusya arasında itimatsızlık olduğu ileri sürülmüştür.⁵³ *The New York Herald*'daki haberde, Enver Paşa'nın emrindeki Basmacıların, Buhara'da Kızıl Ordu ile birleşip Kemalistlere yardım edeceği söylense de Londra'daki resmi makamların bu iddiaya temkinli yaklaşılmasını önerdiği yazılmıştır.⁵⁴

ABD basınının mercek altına aldığı Enver Paşa, küresel gelişmeleri yakından takip eden, küresel denklemdeki her aktörün hamlesini doğru veya yanlış yorumlayarak yolunu çizen bir kişiliktir. Enver Paşa, ABD kamuoyunun kendisine olan ilgisine karşılık vermiş ve ABD ile fikirlerini muhtelif platformlarda dile getirmiştir. Moskova'da kaldığı günlerde Enver Paşa ile de mülakatlar yapan, dönemin ünlü Amerikalı gazetecilerinden Louis Bryant anılarında, Paşa'nın ABD'ye yaklaşımının İngilizlere olan bakış açısından çok farklı olduğunu, Amerikan fikir ve düşünce yapısıyla çok ilgilendiğini, onların Ermenistan konusundaki tavrını asla anlayamadığını ve ABD-Japonya ilişkilerini çok yakından takip ettiğini aktarmaktadır.⁵⁵ Yamauchi de Paşa'nın, Berlin'de bulunduğu dönemde İngilizler ile görüşmeler yaptığını ve bu görüşmelerde; Avrupa ve Meksika'ya önem vermediğini, ABD'nin kendini her yönde güçlendirdiğini, aynı zamanda “önemli miktarda anti-İngiliz propagandasının Amerika'da yürütüldüğünü ve her geçen gün güçlendiğini” belirttiğini; “Amerika ile gelecekte olabilecek bir savaşta, Müslüman halkın İngiltere'ye sadık ve sessiz kalmasının, bu devletin her zamankinden çok yararına olacağını” söylediğini aktarmıştır.⁵⁶

Enver Paşa ve Basmacı Hareketi

Türkistan'da yaşanan gelişmeler ABD basınında haftalar ve hatta bazen aylar sonra gecikmeli olarak aktarılmıştır. 16 Mart 1921 günü, Enver Paşa'nın mücadelesine etki edecek iki önemli anlaşma imzalanmıştır. Bunlardan ilki TBMM hükûmeti ile Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması, diğeri ise İngiltere ile Rusya arasında kaleme alınan Anglo-Sovyet Ticaret Antlaşması'dır.

Moskova Antlaşması ile Türk-Rus sınırı çizilmiş, Rusya'da kurulmakta olan yeni rejim ile Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi arasında bir paralellik kurulmuş; özellikle anlaşmada yer alan sekizinci madde ile taraflar kendi ülkeleri

⁵³ “Turks May Form Solid Government, Muslim Uniting”, *Richmond Palladium and Sun-Telegram*, 11 Ocak 1922, s. 2; “New Backbone For Moslem World”, *The Union Daily Times*, 12 Ocak 1922, s. 2; “See Turks as Backbone of The Moslem World”, *The Evening Star*, 12 Ocak 1922, s. 19.

⁵⁴ “Red to Aid Turks Regain Their Capital and Straits”, *The New York Herald*, 19 Eylül 1922, s. 1.

⁵⁵ Louis Bryant, *Mirrors of Moscow*, Thomas Seltzer, New York 1923, s. 155-156.

⁵⁶ Yamauchi, *age.*, s. 25.

içinde diğer tarafın hükûmeti devirmek amacını taşıyan örgüt ve grupların kurulmasına ve faaliyet göstermesine müsaade etmeyeceklerini kabul etmişlerdi. Türkler için bu maddenin faydası, Türkiye dâhilinde, Bolşevik nüfuzuna girmiş olan Kafkaslarda ve diğer yerlerde bir Bolşevik hareketini tahrik ve teşvik edecek herhangi bir teşkilatın kurulmasına fırsat verilmemesini sağlamasıydı. Rusya için de Rus esaretinde yaşayan Müslüman Türk topluluklarının Türkiye'nin nüfusuna girmelerini veya Moskova'ya karşı isyan etmelerini önlemek amacıyla Sovyet yönetimine gerekli fırsatı tanımış olmasıydı. Türk-Sovyet Antlaşması'ndan sonra Sovyetler, Millî Mücadele'ye hem askerî malzeme hem de para yardımıyla bulunmuşlardır.⁵⁷

Anglo-Sovyet Antlaşması, Sovyet Rusya'ya, Asya'daki halkları İngiliz çıkarlarına ve özellikle Hindistan ve Afganistan'da İngiliz İmparatorluğuna karşı askerî, diplomatik veya herhangi bir propaganda yoluyla cesaretlendirmeyeceği bağlayıcılığı getirmiştir. İngiltere'ye ise eski Rus İmparatorluğundan ayrılan ülkelerde Sovyet Rusya'ya karşı üstlenme ve Rusya'nın Kafkasya siyasetine müdahale etmeme şartı koymuştur. Böylece bölgedeki dengeler değişme eğilimine girmiştir. Bu anlaşma ile iki tarafın birbirlerine karşı düşmanca eylemden kaçınma ve sınırları dışında doğrudan ya da dolaylı bir resmi propaganda yürütmeyeceği hususu imza altına alınmıştır.⁵⁸

Rusların İngilizlerle anlaşmasını müteakip, Enver Paşa'nın Rusların samimiyetine olan inancının kaybolduğu, daha temkinli bir tutum içerisinde Türkistan'a geçtiği kaydedilmiştir.⁵⁹ Paşa, 5-6 Ekim 1921'de yanındaki heyetle beraber Hazar'ın karşısındaki Krasnovodsk'a geçerek on ay sürecek olan maceranın ilk durağına varmış; 8 Kasım 1921'de Buhara'yı terk ederek Basmacılar Hareketine katılmak üzere yolculuğuna başlamıştır.⁶⁰

Enver Paşa başlangıçta, Ruslarla birlikte çalışılırsa, Türkiye, İran ve Türkistan üzerindeki İngiltere etkisinin ortadan kaldırılacağını düşünmüş ancak sonrasında Anadolu'da Millî Mücadele'de Yunanlılara karşı başarı sağlanması, Kafkaslar, Türkistan ve İran'daki Müslüman nüfusu heyecanlandırmış; bu durum, Rusların bölgedeki etkinliği için tehdit oluşturmuştur.⁶¹ Türk ordusunun Yunanlılar karşısında sağladığı başarının, Moskova yönetimindeki Müslüman coğrafyasını

⁵⁷Hümeyra Karabıyık, "Moskova Antlaşması", *Atatürk Ansiklopedisi* <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/moskova-antlasmasi/>, Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2024.

⁵⁸ Coşkun Topal, "Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Antlaşması", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 6, 2018, s. 320.

⁵⁹ "Enver Threatens Bolshevist Rule", *The New York Herald*, 30 Mart 1922, s. 2.

⁶⁰ Bardakçı, *age.*, s. 280-288,326.

⁶¹ "Red Grip Slims in Islamic Asia", *The Hartford Republican*, 27 Ocak 1922, s. 3.

harekete geçirdiği, bu durumun da Rus etkisindeki Kafkaslar, Türkistan ve İran üzerinde geniş kapsamlı etkileri olabileceği değerlendirilmiştir.⁶² Enver Paşa'nın Moskova yönetimi ile anlaşmazlığa düştüğünü, Türkistan'da bağımsızlığını ilan ederek 70.000 kişilik ordusuyla askerî operasyon hazırlığında olduğunu yazan *The New York Herald*'daki haber şöyledir:⁶³

“Başbakan Lloyd George ve Greogry Krassine arasındaki anlaşmadan sonra, Sovyetlerin Enver Paşa'ya tutumu daha samimiysiz bir hal aldı. Paşa, güçlerini Yunanlılara karşı organize edeceğini söyleyerek Batum'a gitti. Gerçekte ise sadece Moskova hükümetinden uzaklaşmak istiyordu. Batum'dan derhal Türkistan'a geçti. Enver Paşa şimdi Fergana'da, 30 milyonluk Orta Asya'daki Müslümanların liderleri, Paşa'nın başlangıçta Sovyetlerle olan işbirliği sebebiyle ona kuşkulu yaklaşmışlardı. Ancak şimdi Moskova'ya karşı açıkça düşmanca bir tavır takındığı için, liderler tarafından kollar açık karşılandı.”

Buhara'da kaldığı süreçte, Basmacılara katılıp katılmama konusunda kesin karar verebilmek adına teftiş seyahati yaparcasına teşebbüslerde bulunan Paşa'nın, Buhara'ya gelmesindeki ana etken; Doğu Buhara, Semerkant, Hive ve Fergana Korbaşılarını bir cephede birleştirmek ve Bolşeviklere karşı genel bir hareket oluşturmaktır.⁶⁴ Paşa böylece, Türk-İslam İmparatorluğu'nun temeli için özellikle Buhara'daki ve genel olarak Orta Asya'daki tüm Türk-İslam unsurlarının birleştirilmesini mümkün görmüştür. Yamauchi, bu senaryonun arkasındaki gerçek amacın, eski gücüne ulaşmış ve Türkiye sınırlarından Hindistan sınırlarına dayanan Türk İmparatorluğu'nun çekirdeğini yaratmak olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

⁶² “Turks Have Little Love for Russia”, *The Bismarck Tribune*, 24 Ocak 1922, s. 2; Russians Hold Proud Monarch in Prison Camp”, *The Ogden Standard-Examiner*, 22 Ocak 1922, s. 30.

⁶³ “Enver Threatens Bolshevist Rule”, *The New York Herald*, 30 Mart 1922, s.2.

⁶⁴ Bardakçı, *age.*, s. 322; Mehmet Yılmaz - Ferudun Ata, “Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004, s. 213; Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî Hareketi ve Enver Paşa II*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 33-34; Tolga Savaş, *Turan Orduları Başkomutanı Enver Paşa*, Kamer Yayınları, İstanbul 2015, s. 237; Bu tabloda, Buhara Emiri ile halk arasındaki mevcut anlaşmazlık Rusların işine yaramış, Rus ordusu Buhara'yı topa tutmuş, şehri harabeye çevirmiş, kütüphanelerini yakmış; Emir, Afganistan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Kara, *age.*, s. 125.

⁶⁵ Yamauchi, *age.*, s. 74; Enver Paşa'nın Türkistan günleri hakkında kendi yazdıkları ile o günlerle ilgili olarak başkaları tarafından daha sonra yazılanlar arasında büyük fark vardır. Bunların başında Türkistan macerasının maksadı gelir. Mektuplarında ve çıkardığı dergide, bu işe İngiliz emperyalizmine son verecek İslami bir ayaklanma başlatmak için giriştiğini ve bütün Müslümanların bir araya gelecekleri bir devlet kurmaya çalıştığını ifade etmektedir. Ama Paşa'nın macerasını yorumlayanlar bu mücadeleyi ekserî Pantürkist alana taşıdığını, amacının bir Turan İmparatorluğu kurmak olduğunu ifade etmişlerdir Bardakçı, *age.*, s. 310.

Bolşevikler, Türk hinterlandını kontrol altına almak amacıyla muhtelif önlemler almış, bu kapsamda, Çarlık Rusya'sından farklı olarak bölgenin idari yapısını değiştirmiştir. Çarlık döneminde, Kafkaslarda 12 milyona yakın insanın yaşadığı alan, Genel Valilik şeklinde yedi vilayet ve beş muhtar bölgeye ayrılmıştır.⁶⁶

9 Kasım 1921 tarihinde millî bağımsızlık hareketine katıldığını resmi olarak ilan eden Enver Paşa'nın amacı Türkistanlı ceditçilerin çabalarını Buhara Emiri'ni destekleyen Basmacıların mücadelesiyle birleştirerek Sovyet iktidarının sonunu getirmektir.⁶⁷

Kasım ayının sonunda bölgesel liderlerden İbrahim Lakay ile ilk temasını gerçekleştiren Paşa, 1922 yılının ocak ayı ortalarına kadar, Lakay'ın elinde yarı tutsak yarı misafir bir halde tutulmuştur.⁶⁸ Lakay ile görüşmesinde, Emir Alim Han'ın Buhara'yı İngiliz boyunduruğu altına sokacağını anlatarak Emir'in aleyhinde bulunması, Emir taraftarı olan halkı gücendirmiş; orada bulunanlarca Enver Paşa'ya Cedidci damgası vurulmuştur. Padişah Abdülhamit'i de tahtından indirdiği bahanesiyle Paşa'nın aleyhine gizli bir propaganda başlamış; bu suretle Paşa yirmi bin nüfusun reisi bulunan ve Emir taraftarı olan İbrahim Lakay'ın itimadını kaybetmiştir.⁶⁹ Paşa'nın Lakay tarafından tutulması konusu dış çevrelerde farklı yorumlanmış, Bolşeviklerce tutuklandığı sanılmıştır. Enver Paşa'nın Kafkaslarda yakalandığı haberi ocak ayı boyunca ABD gazetelerinde yer almıştır. Habere göre Enver Paşa, Lakay veya bölgedeki diğer unsurlarca değil, Ruslar tarafından, tam olarak bilinmeyen bir yerde yakalanmıştır. Haberde, Enver Paşa, Osmanlı'nın Almanya'nın yanında savaşa girmekle, Ermenilere sertlik uygulamakla ve devletin kasasından milyonlarca dolar para kaçırmakla suçlanmıştır.⁷⁰ Ancak bu Ruslar tarafından yakalanma haberine de sonrasında yalanlama-düzeltilme gelmiştir.⁷¹

⁶⁶ "Red Grip Slims in Islamic Asia", *The Hartford Republican*, 27 Ocak 1922, s. 3.

⁶⁷ Saltanat Kydyralieva, *Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Türkistan'da Basmacı Hareketi (1916-1924)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s.241.

⁶⁸ Aslan Turlybek, *Enver Paşa 1918-1922*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 221-222; Salahi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Baş Gösteren Basmacı Akımı", *Bellekten*, Cilt 54, Sayı 211, 1990, s. 1184-1185.

⁶⁹ Türkistanlı Abdullah Recep Baysun, "Enver Paşa Nasıl Şehit Edildi?", *Tarih Dünyası Dergisi*, İstanbul 1952, Sayı 28-29, s. 1157.

⁷⁰ "Enver Pasha Caught After 3 Years' Flight", *New York Tribune*, 19 Ocak 1922, s. 1; *The New York Herald*, "Enver Pasha Caught; to Be Tried By Turks", 19 Ocak 1922, s. 2.

⁷¹ "Allied Settlement With Turkey Unlikely", *The New York Herald*, 04 Şubat 1922, s. 7.

Paşa, serbest kaldıktan sonra diğer Basmacı liderlerle beraber üç haftalık kuşatmanın ardından 14 Şubat'ta Duşanbe'yi Ruslardan geri almıştır.⁷² Gerilla taktiği uygulayan milisleri,⁷³ batı usulü emir komuta zinciri içerisinde organize ederek, daha canlı ve merkezî bir yapıya kavuşturan Paşa'nın⁷⁴, Basmacı Hareketi'ne katılımıyla, hareket Afganistan, İran, Türkiye ve Türkistan bölgesini hedefleyen Pan-Türkist bir ivme kazanmıştır.⁷⁵ Asya'daki Müslüman nüfusun, uzun süre Ruslar tarafından aldatıldığı, Enver Paşa'nın bölgedeki hareketliliğiyle birlikte, bu yapay Bolşevik-İslam ittifakının ortadan kalktığı belirtilmiştir.⁷⁶ Bolşevikler Enver Paşa'dan, Hindistan Müslümanlarını İngiltere'ye karşı birleştirmesini beklerken o kendilerine isyan etmiştir.⁷⁷

Enver Paşa, III. Enternasyonal sonrası, Bolşeviklerden, İngilizlere karşı mücadele etmek için aldığı parayı diğer faaliyetlerde kullanmış, askerî birlikler için adam toplamaya devam etmiş, on binden fazla kişiyi silahaltına almıştır. Ruslar buna karşı önlem olarak, Pasifik kıyılarında konuşlu çoğu Kızıl Ordu birliğini Orta Asya'ya kaydırmıştır.⁷⁸

1922 yılının şubat ayı sonunda karargâhını Puluhakiyan'a kuran Enver Paşa, dokuz maddelik bir tamim yayımlamış, çeşitli birimlere mektuplar göndererek adına mühürler bastırmıştır. Tamimde özetle Duşanbe'nin Ruslardan kurtarıldığını, diğer garnizonlardaki çatışmanın ve düşmanı baskı altında tutmanın devam ettiğini, tüm mücahitlerin bir bayrak altında toplanıp birbirine inanmasının önemini, Rusların bölgeye yabancı olmasının kendileri için bir avantaj olduğunu, pusu ve baskınların tercih edilmesi gerektiğini, birlikler arası koordinasyon sağlanmasını, 10 Nisan 1922'den sonra yapılacak kongreye heyetlerin gönderilmesi talebini iletmiştir.⁷⁹ 15 Nisan 1922'de Kafirun'da büyük bir kurultay

⁷² Bardakçı, *age.*, s. 330; Duşanbe'nin kurtuluşu ile birçok kaynak farklı tarih bilgisi vermiştir. Ocak sonundan nisan ortasına kadar bu tarihler değişmektedir.

⁷³ "Islamism Threatens to Drive Out Reds", *The New York Herald*, 29 Temmuz 1922, s. 2

⁷⁴ Martha B. Olcott, "The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-1924", *Soviet Studies*, Vol 33, 1981, s. 358-359.

⁷⁵ Lobanoff, *agm.*, s.246.

⁷⁶ "Islamism Threatens to Drive Out Reds", *The New York Herald*, 29 Temmuz 1922, s. 2.

⁷⁷ "Enver Pasha", *Richmond Palladium and Sun-Telegram*, 01 Ağustos 1922, s. 6.

⁷⁸ "Soviet Mobilized on All Frontiers", *The New York Herald*, 13 Temmuz 1922, s. 6.

⁷⁹ Kara, *age.*, s. 129-131.

düzenleyerek, Buhara ve Fergana Korbaşları ve Emir'in temsilcilerinin de onayını alarak hareketin başkumandanı ve siyasi yöneticisi ilan edilmiştir.⁸⁰

Ruslara karşı alınan ilk galibiyetlerden sonra Enver Paşa'ya büyük katılımlar olmuş, karargâhını daha müsait bir şehir olan Kafırın'a taşımıştır. Birçok bölgesel lider ve yanlarındaki 4500'ün üzerinde Basmacı'nın kendi saflarına geçmesiyle, Mayıs 1922'de yirmi bine yakın mücahitle birlikte Baysun şehrinin büyük kısmı Ruslardan geri alınmıştır.⁸¹ Ruslar nisan ayında, Türkistan ve Buhara'nın Sovyet rejimi ile idare edilecek bir özerk sistemde bağımsızlıklarını kabul edeceklerini teklif etseler de Enver Paşa bunu kabul etmemiştir.⁸²

The Washington Herald'ın 30 Nisan 1922 tarihli haberinde, Rusların Enver Paşa ile bir anlaşma yaptığı, politik, askerî ve ekonomik yaptırımlar içeren anlaşmada, Türkistan'ın Bolşevik ülkeler harici anlaşma yapmayacağı, başlıca ürünleri olan tahıl, mısır, ağaç, yün, keten ve pamuğu başka bir ülkeye satmayacağı, 10 yıl boyunca ordusunda sadece Rus askerî eğitmenleri istihdam edeceği hükümleri olduğu ileri sürülmüştür.⁸³ Ancak iddia edilen bu anlaşmaya diğer kaynaklarda rastlanmamıştır.

Ruslara 19 Mayıs 1922'de ultiimatı gönderen Paşa, Hive, Türkistan ve Buhara'daki Kızıl Ordu'nun on beş gün içerisinde geri çekilmediği takdirde, istediği şekilde davranmakta serbest olduğunu belirtmiştir.⁸⁴ Bu günlerde askerî harekât genişletilirken, Ruslar, Basmacılar arasında Enver Paşa hakkında bir karalama kampanyası başlatmış; Paşa'nın İngilizler hesabına çalışan bir casus olduğu, Buhara'da kendi hükümdarlığını ilan edeceği, Emir-i Leşker-i İslam ve Buhara unvanını bu yüzden kullandığını yaymışlardır. Basmacı gruplardan bazıları bu propagandaya inanıp, Paşa'ya desteğini çekmiş, birbirleri ile mücadeleye girişmiş, İbrahim Lakay da Paşa'nın yardım çağrılarına cevap vermemiştir.⁸⁵

⁸⁰ *The New York Herald*, 16 Haziran 1922; Baymirza Hayıt, *Basmacılar: Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 209-214; Kydyralieva, *age.*, s. 244.

⁸¹ Kara, *age.*, s. 130-134; Bademci, *Türkistan Millî Hareketi ve Enver Paşa II*, s. 140. Dönemin Amerikan kaynakları, Enver Paşa'nın emrindeki savaşçı rakamını yetmiş binin üstünde vermektedir. *The Christian Advocate*, 06 Nisan 1922.

⁸² Donna O'Kearney, "Enver Pasha and the Basmachi Rebellion". *Crossroads Journal*, Vol. 3, Issue I, 2008, s.102.

⁸³ "Turkestan Signs Pact With Russia", *The Washington Herald*, 30 Nisan 1922, s. 1.

⁸⁴ Joseph Catagne, *Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 121-122; Bardakçı, *age.*, s. 344-345; Lobanoff, *agm.*, s. 246-247.

⁸⁵ Haziretali Tursun - Dâna Moldabaeva, "Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelemesi", *Bilgi - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.68, 2014, s.238; Hayıt, *age.*, s.217; Bardakçı, *age.*, s.350.

The New York Herald'da, içinde Çarlık yanlısı eski Rus subaylarının bulunduğu Enver Paşa birliklerinin yaklaşık 600.000 kilometrekarelik alanda hâkimiyet sağladığı belirtilirken;⁸⁶ *The Sunday Star Washington* da ise bölgede daha önce görülen Rus karşıtı hareketlenmenin çok azının Enver Paşa liderliğindeki hareket kadar etkili olduğu yazılmıştır.⁸⁷

Rus Dışişleri Bakanı Çiçerin, Almanya'da verdiği bir demecde, Enver Paşa birliklerine karşı Rus ordusunun verdiği lokal zayıata ilişkin, Doğu Türkistan'ın dağlık olmasına ve bunun kendi askerleri aleyhine bir durum oluşturmasına dikkat çekmiştir.⁸⁸

Ruslar, haziran sonunda Basmacı sorununu çözmek için bölgeye çok büyük birlikler sevk etmiş;⁸⁹ 28 Haziran'da Enver Paşa'yı karargâhı olan Kafirun'dan kaçmak zorunda bırakmışlardır. Paşa, kısa sürede kuvvetlerinin yaklaşık dörtte birini kaybetmiştir.⁹⁰ Karataş yakınlarında 200'den fazla kayıp verdiği, Basmacı birliklerinin ve Enver Paşa'nın dağlık alana çekildiği; temmuz ortalarında yaşanan çatışmada da 800 adamının yaralandığı, 160'ının ise öldürüldüğü bildirilmiştir.⁹¹

Bölgeye ilişkin haberler, ABD basınına geç ulaşmış, birkaç gün önce Enver Paşa birliklerinin Rusları çok zor duruma soktuğu söylenirken, hemen sonrasında büyük oranda imha oldukları söylenmiştir. Yine bölgedeki kontrolün henüz Paşa'da olduğu günlerde çıkan haberde, I. Dünya Savaşı'nın sevimli etnolojik ürünlerinden birisinin Pan-Türkizm olduğu; savaştan birkaç yıl önce İstanbul'da ilk kez ortaya çıkan bu düşüncenin, Alman düşünce yapısından etkilenen Türk aydınları tarafından ortaya konduğu yazılmıştır. *The New York Times*'e göre, Pan-İslamizmin, Arapların ülkü eksikliğinden dolayı yaygınlaşamaması, Türkleri heyecanla Pan-Türkizm düşüncesine itmiş; bu akımın en önemli figürü olarak görülen Enver Paşa'nın Rusya içindeki ilerlemesi ve Teksas büyüklüğünde alanı kontrol etmesi, bu düşüncenin yayılmasını sağlamıştır.⁹²

Paşa, uzun bir kovalamacanın ardından, 04 Ağustos 1922'de, Buhara'nın güneydoğusundaki Bercivan civarında Ruslarla girdiği çatışmada birliklerini ikiye ayırıp, Rusların kuşatmasını yarıp kaçmaya çalışmış; ancak başarılı olamamış ve

⁸⁶ "Islamism Threatens to Drive Out Reds", *The New York Herald*, 29 Temmuz 1922, s. 2.

⁸⁷ "Russians May Threaten War to Gain Their Ends", *The Sunday Star Washington*, 16 Temmuz 1922, s. 3.

⁸⁸ "Soviet Ready to Deal With Standard Oil", *The Washington Times*, 21 Haziran 1922, s. 6.

⁸⁹ *The Christian Advocate*, 20 Temmuz 1922.

⁹⁰ Kara, *age.*, s. 137-139.

⁹¹ "Enver Pasha Beaten in Fight With Soviets", *The Evening World*, 14 Temmuz 1922, s. 6.

⁹² "Enver in Turan", *The New York Times*, 31 Temmuz 1922, s. 8.

beş kurşunla öldürülmüştür.⁹³ Boston'da neşredilen *The Living Age* dergisinde, *Manchester Guardian*'ın Moskova muhabirinden aktarılan haber şu şekildedir:⁹⁴

“4 Ağustos'ta Doğu Buhara'daki Bercivan'ın sekiz mil uzağında, Enver Paşa'nın içinde olduğu küçük bir grup Ruslar tarafından kuşatıldı ve imha edildi. Çatışma sonrasında Enver Paşa yerel halk tarafından teşhis edildi. Üstünde, neredeyse İngiliz subaylarınkine benzer İngiliz haki üniforması ve başında Türk fesi vardı. Cebinde kendisine ait iki mühür ve ayrıca birisi eşinden, diğeri Berlin'deki oğlundan iki mektup vardı. Şifreli ve şifresiz evrak ve *Anglo-Indian* gazetesi vardı. Vücudunda beş makineli tüfek kurşunu yarası vardı.”

Enver Paşa'nın vefatını müteakip Basmacı Harekâtı başarıya ulaşamamıştır. Bunun başlıca sebepleri arasında korbaşı denen Türkistanlı liderlerin kendi aralarında düzenli bir birlik ve merkezî bir kumandanlık kuramamaları, savaşlarda tank, uçak, top ve zehirli gaz gibi silâhlar kullanan Ruslara karşı, mücahitlerin makineli tüfeklerinin bile olmayışı ve nihayet dışarıdan yardım alamamaları zikredilebilir.⁹⁵

Enver Paşa harekete katıldığı ilk günlerden itibaren, hareketin merkez dinamiğini oluşturan Kadimci gelenek taraftarları ve bu grubun mesafeli yaklaştığı Cedîdciler arasında sağlam bir bağ oluşturmaya çalışmışsa da bu bağın teşkil edilmesi konusunda istediği seviyede başarılı olamamıştır. Basmacı Hareketi, Bolşeviklerle mücadele edilirken, bölge halkının kendi iç çekişmelerinin yaşandığı bir alan haline gelmiş; bu durum da Rusların, bölgedeki hâkimiyetlerini geri kazanmasına sebep olmuştur.

ABD Basımında Vefatının Ardından Enver Paşa

Gazeteler, özellikle vefatından sonra, modern Türkiye'nin en ilginç ve tarihi karakterlerinden birisi olarak gördükleri Enver Paşa'nın hayat hikâyesine bolca yer vermişler; Paşa'nın başlangıçta kendi yönetiminde Hazar ve Kafkasya bölgesinde Bolşevik bir yönetim kurmak istediği, bunun zamanla Asya içlerine

⁹³ “Enver Pasha Slain By Soviet Force”, *The New York Times*, 18 Ağustos 1922, s. 11.

⁹⁴ *The Living Age*, The Living Age Company, Eighth Series Volume XXIX, Boston, 1923, s. 68; Bazı mecmualar öldüğünde üstünde İngiliz üniforması bulunduğunu ileri sürse de, bu diğer kaynaklardan teyit edilemeyen bir bilgidir. “Enver Pasha, Bad Man of Turkey, Slain”, *New York Tribune*, 18 Ağustos 1922, s. 1; “Enver Pasha Found Slain in Battle”, *The Evening Star*, 17 Ağustos 1922, s. 1.

⁹⁵ Abdülkadir Donuk, “Basmacı Hareketi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.108.

kayan Pan-Türkist eğilime dönüştüğü⁹⁶; bu amaçlarla bölgeyi Ruslardan geri almak istediği vurgulanmıştır.⁹⁷

The Sunday Star'da, Paşa'nın Pan-Türk felsefesi üzerinde durulurken bu kavram ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Pan-Türkizm, Pan-İslamizm ve Pan-Oryantalizm kavramlarının muğlak ama muazzam içerik taşıdığı, birbirlerinin sahasına girdikleri söylenmiştir. Dil, amaç ve politik sebeplerle Türk ve Moğol unsurları içeren Turan kelimesinin geniş anlamıyla, Malayları veya Amerikan Yerlilerini (Kızılderililer), Finleri, Macarları, Estleri ve Tatarları da içermesinin yanı sıra Ural-Altay dil grubunu konuşan insanları kapsadığı ifade edilmiştir. Dar anlamıyla ise İstanbul'dan Anadolu'ya, İran, Orta Asya, Moğolistan, Mançurya ve nihayetinde Japon Denizi'ne ulaşan bir koridoru tanımlamıştır. İşte Enver Paşa'nın Turan anlayışı, bölgedeki mongoloid ırk ile Müslüman nüfusun birleşmesini öngören, tasarlanmış bir konsept olarak tanımlanmıştır.⁹⁸

Ağustos 1922 tarihinden itibaren Enver Paşa'nın ölüm haberleri çok düzenli ve periyodik olarak farklı açıklamalarla tekrarlanmış; bunun sonucunda da hâlâ hayatta olabileceğine dair duyulan derin şüphe ortaya konmuştur.⁹⁹ 1921-1922 yılları arasında ABD basınında Paşa'nın ölümüne ilişkin çok sayıda haber çıkmıştır. Elbette bu haberlerin sıklığı, basında bile inandırıcılığını kaybetmiş, ölümünden sonra çıkan haberlerde, "... is again reported killed"/"öldüğünün yine bildirildiği" şeklinde yorumlara rastlanmıştır.¹⁰⁰ Gazeteler, Türkistan'da çatışmaların devam ettiği ekim ayında Paşa'nın hayatta olma ihtimalinin yüksekliğinden bahsetmişlerdir.¹⁰¹ Sonraki haftalarda, Paşa'nın ölümüne henüz inanılmadığı, Moskova'nın Paşa'yı Türkistan Cumhurbaşkanı olarak kabul ettiği yazılmıştır.¹⁰² Ekim ayında bile Paşa'nın hayatta olduğu inancının Moskova'da hâkim olduğu ifade edilmiştir.¹⁰³

⁹⁶ "Enver Pasha Dead", *The New York Herald*, 19 Ağustos 1922, s. 6.

⁹⁷ Mary Caroline Hilmes, *Between the Lines in Asia Minor*, Fleming H.Revell Company, New York 1923, s. 193-194.

⁹⁸ "Pan-Turanianism", *The Sunday Star*, 22 Ekim 1922, s. 3.

⁹⁹ "Deny Enver Pasha is Dead", *The New York Herald*, 20 Ağustos 1922, s. 6; "Deny Enver is Dead", *The New York Times*, 20 Ağustos 1922, s.7.

¹⁰⁰ *Commerce and Finance*, 23 Ağustos 1922, s. 950.

¹⁰¹ "Revolt Blazes Against Soviet in Turkestan", *The Washington Times*, 04 Ekim 1922, s.2

¹⁰² "The Story The Week Has Hold", *The Evening Star*, 01 Ekim 1922, s.3; "Russian Divisions Arrive at Batoum Ready For Action", *The Washington Herald*, 23 Eylül 1922, s.1

¹⁰³ "Bolsheviks Have Their Hands Full", *The Lake County Times*, 03 Ekim 1922, s.2; "Revolt Blazes Against Soviet in Turkestan", *The Washington Times*, 04 Ekim 1922, s.2.

Çiçerin'in, Boğazlar Sorununa ilişkin yapılan görüşmeler için Berlin'de bulunduğu esnada yaptığı Enver Paşa'nın ölü ele geçirildiği beyanına rağmen, birçok çevrede bu bilgi ciddi ve doğru olarak karşılanmamıştır. Paşa'nın ölümüne inanılmaması ve birliklerinin hâlâ önemli bir tehdit oluşturması, Rusların, Uzak Doğu'daki prestiji için bir tehdit olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁴

Batı literatüründeki çalışmalar ile dönemin ABD basınındaki Paşa ile ilgili genel kamu, I. Dünya Savaşı ve Ermeni meselesi üzerinde yoğunlaşırken, kişilik özellikleri de yakından ele alınmıştır. Özellikle ölümü sonrasında artan bu haberlerde, Paşa'nın daha sert bir üslupla değerlendirildiği göze çarpmaktadır. Basmacı Hareketine liderlik ettiği dönemde verilen haberler, Rusların bölgedeki etkinliğini azaltacağı yönünde genel bir duruşla açıklanırken, ölümüyle birlikte, ABD basınının görece ikircikli tavrı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Paşa, hırslı, öfkeli, tutkularının peşinden intikam ve düşmanca duygularla giden, kitleler üzerinde etkili birisi olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁵

Selâhattin Eyyubi'den bugüne, İslam dünyasındaki en hayalperest ve duygusal figür olarak tasvir ettikleri Paşa'nın, Müslüman dünyasının "George Washington"u olma arzusu taşıdığı yazılmıştır.¹⁰⁶

Okuyucu mektupları köşesinde, Enver Paşa ile tanıştığını söyleyen bir okurun yazısında, kendisinin Napolyon ve Kaiser Wilhelm ile karşılaştırılmayı tercih ettiği, Harbiye Nazırı iken makam odasında koltuğunun arkasında bu iki liderin resimlerinin olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁷ İttifak Devletleri tarafında I. Dünya Savaşı'na girildiğinde, Almanlar, Paşa'ya "Türk Napolyon" lakabını takmışlardır.¹⁰⁸

Paşa'nın ölümü, bir filmde kötü adam karakterinin daha yapacak çok şeyi varken ölmesine benzetilmiştir.¹⁰⁹ Paşa'nın hayat öyküsü, *1001 Gece Hikâyeleri*'nin günümüz dünyasına uyarlanmış bir versiyonu olarak tasvir edilmiş, İstanbul'dan ayrılırken, "Başka türlü olsaydı, bir İslam kabramanı, Muhammed'in halifesi olacaktım, bir kaçak değil... Kısmet!" dediği iddia edilmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁴ "Feud with Enver Pasha Only Obstacle to Realization of Mahometan Alliance", *New York Tribune*, 26 Eylül 1922, s.1.

¹⁰⁵ Spesifik bir kişilik tahlili için örnek olarak bk. *The Outlook*, 30 Ağustos 1922.

¹⁰⁶ "Enver Pasha on Warpath to Build Empire in Asia", *The Washington Times*, 20 Ağustos 1922, s.41.

¹⁰⁷ "The Disappearing Turk", *New York Tribune*, 22 Ağustos 1922, s.8.

¹⁰⁸ "Enver Pasha Dies on Battlefield of Stabs in Back", *The New York Herald*, 18 Ağustos 1922, s.9

¹⁰⁹ "Enver Pasha", *New York Tribune*, 19 Ağustos 1922, s.6.

¹¹⁰ "Enver Pasha Dead", *The New York Herald*, 19 Ağustos 1922, s.6.

ABD basınına göre, 1914 yılı başında Türk hükûmetinin çoğu İtilaf Devletleri yanlısı olmakla birlikte, Padişahı bile aldatan Enver Paşa, Almanlarla gizli anlaşmalar yapmıştır. Bu bağlamda Goben ve Bresleau gemileriyle Rusya'yı bombalayarak, ülkeyi Almanların safında savaşa sokmuştur. Paşa, Padişahı sıradan vatandaşa kadar tüm halkı, uzun süre, önce Rusların Türklere saldırdığına inandırmıştır.¹¹¹ Çoğunluğu Osmanlı hazinesinden olmak üzere Ermeniler ve diğer kaynaklardan haksız edindiği 100 milyon dolarlık servetle ülkeyi terk ettiği iddia edilmiştir.¹¹²

Son günlerinde Enver Paşa'nın Türkistan'da para bastırıldığı, Enverist Rublesinin, Paşa'nın ölümüyle hızla değer kaybettiği, 1000 Enverist Rublesinin 1 Rus rublesine denk geldiği, 1 ABD dolarıyla da 4 milyar Enverist Rublesi alındığı ileri sürülmüştür.¹¹³

The Evening Star gazetesinin editörü, Paşa'nın ölümüne ilişkin ABD basınında çıkan haber ve yorumları derlemiş, özetleyerek köşesinde sunmuştur. Bu derlemede, Paşa hakkında sert söylemlere rastlanmıştır. İncil'den yapılan alıntıyla, "Kılıçla gelen kılıçla gider!", göndermesi yapılmış; Alman fanatikliğinden dolayı Türkiye'yi felakete sürüklediği ifade edilmiştir (*The New York Post*). Enver Paşa'yı üç paşanın içinde en zeki ve en rezili olarak tanımlayan bir diğer haberde, modernitenin Enver Paşa'nın tutkularının önüne geçip onun Cengiz Han olmasını engellediği belirtilmiştir (*Brooklyn Eagle*). Ermenilere yaptıklarıyla Türk sertliği ve Alman terörü arasında söz kestiği; Türkiye'yi yeniden dizayn etme şansı varken ülkeyi utanç içinde bıraktığı yazılmıştır (*Newark News*). Paşa'nın Osmanlı iktidarındaki en parlak döneminde yaptıkları Berlin'de ve Hohenzollern hanedanınca sevinçle karşılanırken, savaş sonrası Türkiye'deki bazı şehirlerde Fransız, İngiliz ve Yunan bayrağı dalgalanması şeklinde ülkenin bedel ödemesine sebep olduğu ifade edilmiştir (*The Boston Transcript*). Kendi ülkesini aldatan Paşa savaşın uzamasına neden olmuş, İslam'ın Napolyon'u olma hedefleri, Alman teğmeni olarak son bulmuştur (*Boston Christian Science Monitor*). İnsanlığın *kara lekesi*, Osmanlı'nın utancı olarak görülen Enver Paşa, tarihte etik değerlere en uzak kişi olarak tasvir edilmiştir (*Watertown Standart*).¹¹⁴

¹¹¹ "Turks Now Assert They Favored Allies", *The New York Times*, 24 Ocak 1920, s.11.

¹¹² "Enver Pasha Dies on Battlefield of Stabs in Back", *The New York Herald*, 18 Ağustos 1922, s.9.

¹¹³ "One American Dollar Worth 4.000.000.000 Rubles", *The Commonwealth*, 22 Eylül 1922, s.1.

¹¹⁴ "Enver Pasha's Death Recalls Fate of Turkish Empire", *The Evening Star*, 02 Eylül 1922, s. 4.

Sonuç

Enver Paşa'nın komutan, devlet adamı ve lider olarak yaptığı icraatlar, Türkiye'de ayrı bir tartışma sahası olmasının yanı sıra, temas ettiği Batı ve Doğu kamuoyunca da üzerinde uzun süredir hemfikir olunamayan hususlar içermektedir.

Anadolu'dan ayrıldığı andan itibaren ABD basınına her hareketi takip edilen Enver Paşa, özellikle I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'yı Almanların yanında savaşa sokması ve Ermeni meselesi konularından sorumlu tutularak, büyük eleştirilere maruz kalmıştır. Paşa'nın Orta Asya'daki faaliyetleri, büyük bir topluluğun bağımsızlık mücadelesinden ziyade, Pan-Türkist bir çerçevede, bölgedeki etkin ve başat güçleri ne derece tehdit ettiği üzerinden yorumlanmıştır.

Enver Paşa'nın Anadolu'daki Millî Mücadele hareketiyle olan ilişkisi, ABD basınında dönemsel değişkenliklerle haber edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile rekabet içinde olduğu söylenip Anadolu'daki Türk ordusuna saldıracağı ileri sürülmüş; Anadolu'da Yunanlılarla olan savaşa destek olmak için ordu hazırladığı ve hatta Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Ruslara karşı tehdit oluşturacağı dahi yazılmıştır.

Özellikle İngiltere ve Rusya'nın doğrudan, ABD ve Almanya'nın da dolaylı yoldan ilgilendiği ve temas kurduğu Türkistan coğrafyasında XX. yüzyılın başlarında güçlü bir şekilde etkisini gördüğümüz Basmacı Hareketi için Enver Paşa çok önemli bir figür olmuştur. Enver Paşa'nın Türkiye'yi terk etmesini müteakip, önce Bolşeviklerin desteğiyle İngiliz emperyalizmiyle mücadele çabası, sonrasında Basmacı Hareketini organize ederek Ruslarla mücadelesi ve bu süreçte Ankara hükûmeti ile ilişkileri basında sıkça yer almıştır.

ABD basınına, Enver Paşa ve Basmacı hareketinin Ruslara karşı başarılı olduğu dönemde, konuya yaklaşımı, Rus egemenlik sahasındaki bu oluşumun muhtemel etkileri üzerine genel bir değerlendirmeler yapmak üzerine iken; Paşa'nın ölümü sonrasında, olaylara onun şahsı çerçevesinde yaklaşmıştır. Keza aynı yıllar, ABD'de Ermeni lobisinin giderek gücünü arttırdığı döneme denk gelmektedir. Enver Paşa ve Ermeni meselesi üzerine ölümünden önce az sayıda yazıya rastlanırken, vefatını müteakip nerdeyse tüm haberler, Ermeni meselesinden sorumlu sert bir Paşa ekseninde ele alınmıştır. Yani, "*Baku Oil*" (Bakü Petrolü), "*Turkestan Cotton*" (Türkistan Pamuğu) gibi ABD'yi özellikle ilgilendiren hususların içerik önceliğinde ve ekseriyetinde çıkan haberler, yerini, Türk-Ermeni ilişkileri ve Enver Paşa'nın bundaki rolüyle ilgili yazılara bırakmıştır. Öte yandan ABD basını, Basmacı Hareketine bir milletin özgürlük mücadelesi olarak yaklaşmamış, yaşananları, Türk-Müslüman dünyasındaki bir isyan kıvılcımı olarak algılamıştır.

Kaynaklar

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

- AKYOL, Taha (1993), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt 7, s. 211 – 213. Elektronik Versiyon: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cedidcilik>
- ALTIMIŐOVA Zuhra (2017) Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934), *Bilgi*, Sayı 82, s. 91-116.
- ARMAOĞLU Fahir (1991) *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1997) Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XII, Sayı 38, Ankara, s. 631-647.
- ARSLAN Gürbüz (2018) Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden Stratejik Ortaklığa Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 3, Sayı 2, s. 1-50.
- BARDAKÇI Murat (2015) *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BADEMÇİ Ali (2008) *1917-1934 Türkistan Millî Hareketi ve Enver Paşa I*, Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- (2008) *1917-1934 Türkistan Millî Hareketi ve Enver Paşa II*, Ötügen Neşriyat, İstanbul.
- BAYSUN Türkistanlı Abdullah Recep (1952) Enver Paşa Nasıl Şehit Edildi?, *Tarih Dünyası Dergisi*, Sayı 28-29, İstanbul, s.1155-1158.
- BLACKER, L. V. S. (1921) Travels in Turkestan 1918-1920, *The Geographical Journal*, Vol.58 No.3, s. 178-197.
- BRYANT Louis (1923) *Mirrors of Moscon*, Thomas Seltzer, New York.
- CATAGNE Joseph (2015) *Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- CHOKAEV Mustafa (1928) The Basmacı Movement in Turkestan, *Asiatic Review*, No: XXIV, London, s. 273-288.
- Commerce and Finance* (1922), No:26, New York.
- ÇAĞLAYAN Tuncer (1998) Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 41, s. 513-520.

- ÇAPRAZ Hayri (2011) Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, Konya, s. 51-78.
- DONUK Abdülkadir (1992) Basmacı Hareketi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 107-108.
- FISCHER Louis (1930) The End of Enver Pasha, *The Virginia Quarterly Review*, University of Virginia, s. 232-239.
- GORDON Leland J. (1923) Turkish-American Treaty Relations, *The American Political Science Review*, American Political Science Association Pub., Vol 22, No:3, pp. 711-721.
- GÖK Sultan (2012) Türkistan Mücadelesi ve Basmacılar, *IJSES Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, II/1, s. 75-77.
- GÜMÜŞ Musa (2015) Türkistan'da "Vatan" Müdafaacıları: Korbaşlar Hareketi ve Enver Paşa, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Sayı XXIV, s. 649-682.
- GÜRSOY Selçuk (2007) *Enver Paşa'nın Sürgünü-İhtilalci İslam Birliği ve Liva el-İslam Dergisi*, Salyangoz Yayınları, İstanbul.
- HAYIT Baymirza (1997) *Basmacılar: Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- HILMES Mary Caroline (1923) *Between the Lines in Asia Minor*, Fleming H.Revell Company, New York.
- Information Bulletin* (1920), Russian Information Bureau in the US, New York.
- KARA İlyas (2011) *Enver Paşa-Basmacılar İsyanı*, Yediveren Yayınları, İstanbul.
- KILLIOĞLU Mehmet Erkan (2022) Basmacı İsyanı ve Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı (1925-1926), *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 15, Sayı 30, s. 65-85.
- KYDYRALİEVA Saltanat (2015) *Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Türkistan'da Basmacı Hareketi (1916-1924)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- LOBANOFF-ROSTOVSKY (1928) The Soviet Muslim Republics in Central Asia, *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, Vol.7 No.4, Oxford University Press, s. 241-255.
- MOORE Arthur (1922) Britain and Islam, *The Atlantic Monthly*, November, pp. 703-716.

- O'KEARNEY Donna (2008) Enver Pasha and the Basmachi Rebellion, *Crossroads Journal*, Vol. III, No. I, s. 98-105.
- OLCOTT Martha B. (1981) The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-1924, *Soviet Studies*, Vol 33, s. 352-369.
- ÖZKAN Kenan (2006) *Türkiye-ABD İlişkileri (1918-1923)*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- PASVOLSKY Leo (1922) *Russia in the Far East*, The Macmillan Company, New York.
- SAVAş Tolga (2015) *Turan Orduları Başkomutanı Enver Paşa*, Kamer Yayınları, İstanbul.
- SONYEL Salahi R. (1990) Enver Paşa ve Orta Asya'da Baş Gösteren Basmacı Akımı, *Belleten*, Cilt 54, Sayı 211, s. 1179-1208.
- The Christian Advocate (1922), *Weekly Magazine*, Vol. XCVII, New York.
- TOPAL Coşkun (2018) Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 6, s. 313-330.
- TUNAYA Tarık Zafer (2011) *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TURLYBEK Aslan (2013) *Enver Paşa 1918-1922*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TURSUN Haziretali - Dâna MOLDABAEVA (2014) Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğın Moskova Arşivlerinde Belgelenmesi, *Bilgi*, Sayı 68, s. 231-242.
- WHITMAN John (1956) Turkestan Cotton in Imperial Russia, *The American Slavic and East European Review*, Vol. 15, No.2, Cambridge University Press, s. 190-205.
- YAMAUCHİ Masayuki (1995) *Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- YANARDAĞ Ayşe (2016) Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcında Türk-Amerikan İlişkilerinin Basına Yansıması, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 59, s. 237-261.
- YEŞİLOT Okan - Burcu Özdemir (2021) Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi, *Belleten*, Cilt 85, Sayı 302, s. 279-309.

YILMAZ, Mehmet - Ferudun Ata (2004) Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 206-225.

Sürelî Yayınlar

New York Tribune

Norwich Bulletin

The Bismarck Tribune

The Commonwealth

The Evening Star

The Evening World

The Hartford Republican

The Lake County Times

The New York Herald

The New York Times

The Ogden Standard-Examiner

The Outlook

The Richmond Palladium and Sun-Telegram

The Union Daily Times

The Sunday Star Washington

The Washington Herald

The Washington Times

İnternet Kaynakları

KARABIYIK Hümeýra, “Moskova Antlaşması”, *Atatürk Ansiklopedisi*,
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/moskova-antlasmasi/> Erişim
Tarihi: 30.05.2024

“Sovyet Rusya'da Enver Paşa”, *Tarih ve Medeniyet İnternet Sitesi*,
<https://tarihvemedenyet.org/sovyet-rusyada-enver-pasa/> Erişim Tarihi: 30
Mayıs 2024

“United States Relations with Russia; Establishment of Relations to World War Two”, U.S. Department of State <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/pubs/fs/85739.htm> Erişim Tarihi: 10 Mart 2023

History of American Journalism, University of Kansas, <https://history-journalism.ku.edu/1910/1910.shtml> Erişim Tarihi: 21 Mart 2023

Ekler

**REVOLT OF THE EAST
PLANNED AT BAKU**

Communist Congress Swore Adherence to Program Dictated by Russians.

ENVER PASHA AMONG CHIEFS

Bela Kun Seconded His Proposal That European Communists Support the Project.

Special to The New York Times.
WASHINGTON, Oct. 17.—In a statement based on its latest and most reliable official advices relative to the Congress of Peoples of the East, held at Baku, on the Caspian Sea, under Bolshevik auspices little more than a month ago, the State Department tonight points out the far-reaching character of the program. The Bolsheviks have not only dominated the Baku congress, and the Communists hereafter will control the radical propaganda in the East. "The battlefield of the Soviet movement would embrace Asia as well as Europe under the plans and opinions of leaders like Zinovieff, the President of the Petrograd Soviet, and Badek, President of the Moscow Soviet. It is their announced purpose not only to fight 'capitalism' with their Bolshevik doctrine, but to fight also the authority and influence in Asia of all the world powers that have interests on that continent. Zinovieff, as President of the Communist Internationale, is regarded as responsible for the program. It was at his suggestion that the congress adopted the resolution to form the 'Soviet of Action and Propaganda' to operate in the East. He proposed a committee to be made up of two delegates from each of the peoples of Asia and the Caucasus. The control of the Communist Internationale over the congress was further emphasized by the fact that of these two delegates from each nation one was to be chosen from the Communist party and one at large from the 'neutral population.' "The formation of an indissoluble union between the laborers of the East and Soviet Russia' was the announced objective of the congress—a union destined to be the greatest champion of the proletariat and the peasants against the capitalistic entente. The program of the congress conformed closely to this objective. Conditions in China, India, the Caucasus, Asia Minor and Northern Africa were discussed in detail. "Enver Pasha, ex-Minister of War of Turkey, addressed the congress in the name of the 'Union of Revolutionary

Ek-1: "Revolt of the East Planned at Baku", *The New York Times*, 18 Ekim 1920, s.27.

Enver Pasha, Turkish Leader, Is Reported Killed In Battle

ENVER PASHA.
By International News Service.
MOSCOW, Aug. 17.—Enver Pasha, the most spectacular figure in modern Turkish history, who is credited with throwing Turkey into the war on the side of the Central Powers, has been killed in battle with Russian Soviet troops in Bokhara, according to information received here today.

Ek-2: "Enver Pasha, Turkish Leader, Is Reported Killed in Battle", *The Washington Times*, 17 Ağustos 1922, s.1

NEW YORK TRIBUNE, SUNDAY, OCTOBER 1, 1922

Enver Pasha Challenges the Soviet Power in Central Asia

Turbulent Chief to Avenge the Failure to Back His Plans in Anatolia

Enver Pasha and His Domain in Central Asia

Moslems Stirred to Revolt by Crafty Plea of Religious Oppression

By Leo Parovsky
WASHINGTON, September 26.
WORLD TRAVELER Enver Pasha was making his preparations for the spectacular drive against the Bolsheviks which he had set out with such rapid success in the course of the last few months in the East. Enver Pasha, once the great and victorious leader of the Turkish revolution, is now the man who is to bring about the end of the Moslem rule in the East. It is very curious that the name of Enver Pasha, once the greatest of the Turkish revolutionaries, is now the name of the man who is to bring about the end of the Moslem rule in the East. It is very curious that the name of Enver Pasha, once the greatest of the Turkish revolutionaries, is now the name of the man who is to bring about the end of the Moslem rule in the East.

Enver Pasha, once the greatest of the Turkish revolutionaries, is now the name of the man who is to bring about the end of the Moslem rule in the East. It is very curious that the name of Enver Pasha, once the greatest of the Turkish revolutionaries, is now the name of the man who is to bring about the end of the Moslem rule in the East.

The Turkish adventurer is shown on horseback. The territory under his control is shown in shading on the map.

Enver Pasha, once the greatest of the Turkish revolutionaries, is now the name of the man who is to bring about the end of the Moslem rule in the East. It is very curious that the name of Enver Pasha, once the greatest of the Turkish revolutionaries, is now the name of the man who is to bring about the end of the Moslem rule in the East.

These three assertions of Enver's... correct the error made by the revolution... Enver Pasha, once the greatest of the Turkish revolutionaries, is now the name of the man who is to bring about the end of the Moslem rule in the East. It is very curious that the name of Enver Pasha, once the greatest of the Turkish revolutionaries, is now the name of the man who is to bring about the end of the Moslem rule in the East.

Ek-3: "Enver Pasha Challenges the Soviet Power in Central Asia", *New York Tribune*, 01 Ekim 1922, s.3.